प्रोक्तंव्याचष्टेतत्रेति ६ भूतानांसंसारिणांयत्सुखंतत्रपरिभंगादिजगतत्त्वानित्यंअतः सुखार्थंनयतेत किंतुदुःखस्योपाधिकस्यविमोक्षार्थमेवयतेत ७ तत्किंनि
त्यसुखंनास्त्येवेत्याशंक्यसदृष्टांतंप्रकाशतइतिसदृष्टांतमाहराह्विति नश्यतेत्यंतर्हितंभवति ८ प्रवृत्तयः दृष्टादृष्टफलाः अविधीयंतेवेदेनह्यतः त्रिवर्गफलात्परं सु

तत्रयत्सत्यंसधर्मोयोधर्मःसप्रकाशोयःप्रकाशस्तत्सुखमिति तत्रयदनृतंसोऽधर्मोयोऽधर्मस्तत्तमोयत्तमस्तद्दुःखमिति
५ अत्रोच्यते शारीरैर्मानसैर्दुःखैः सुखैश्चाप्यसुखोदयैः लोकसृष्टिंप्रपश्यंतोनमुह्यंतिविचक्षणाः ६ तत्रदुःखविमो
क्षार्थंप्रयतेतविचक्षणः सुखंह्यनित्यंभूतानामिहलोकेपरत्रच ७ राहुग्रस्तस्यसोमस्ययथाज्योत्स्नानभासते तथात
मोभिभूतानांभूतानांनश्यतेसुखं ८ ततःखलुद्विविधंसुखमुच्यतेशारीरंमानसंच इहखल्वमुष्मिंश्चलोकेवस्तुप्रवृत्तयः सु
खार्थमभिधीयंतेनह्यतः परंत्रिवर्गफलंविशिष्टतरमस्तिसएवकाम्योगुणविशेषोधर्मार्थगुणारंभस्तद्धेतुरस्योत्पत्तिः सुखप्र
योजनार्थआरंभः ९ ॥ ॥ ॥ ॥

वस्त्वनित्यसुखमेव आत्मगुणविशेषः तार्किकाभिमतः धर्मार्थौगुणौभूतौयस्यप्रधानभूतस्यसुखस्यतदर्थआरंभोआरभ्यतइतिव्युत्पत्त्याधर्मादिः अनुष्ठेयइतिशेषः
यतस्तद्धेतुः धर्महेतुरस्यसुखस्योत्पत्तिरभिव्यक्तिः आरंभत्रिवर्गस्य राहुग्रस्तेंदुप्रकाशवत्सत्तोपितमसाअप्रकाशमानस्यसुखस्यअभिव्यक्तयेसर्वोप्यारंभइत्यर्थः ९

हत्वार्थश्चारंभश्चत्रंशशकं तेयदेतदित्ति सुखानां परमा स्त्रिय इति नास्तीत्यसुखान्नपरमस्तीति पारांतरं नोपपद्यामो नित्यसुखस्योपलंभात् अनित्यसुखस्यतत्कृत्वमाहन
हीति महतियोगैश्वर्ये १० नित्यसुखस्यानुपलंभेहेतुमप्यसत्यत्वेनतन्निराकरोति अत्रोच्यतेइत्यादिना अनृतात्सत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयात् ॥ अज्ञानात्

भरद्वाजउवाच यदेतद्भवताभिहितंसुखानांपरमास्त्रियइतिनतदुपपद्यामोनह्येषामृषीणांमहतिस्थितानामप्राप्यएषकाम्यो
गुणविशेषोनचैनमभिलषंतिश्रूयतेचभगवांस्त्रिलोककृद्ब्रह्माप्रभुरेकाकीतिष्ठतिब्रह्मचारीनकामसुखेष्वात्मानमवदधाति
अपिचभगवान्विश्वेश्वरउमापतिःकाममभिवर्त्तमानमनंगत्वेनशममनयत् तस्माद्ब्रूमोनतुमहात्मभिरयंप्रतिगृहीतोनत्वे
षतावद्विशिष्टोगुणविशेषइतिनैतद्भगवतःप्रत्येमिभगवतातूक्तंसुखान्नपरमस्तीतिलोकप्रवादोहिद्विविधःफलोदयःसु
कृतात्सुखमवाप्यतेदुष्कृताद्दुःखमिति १० भृगुरुवाच अत्रोच्यतेअनृतात्खलुतमःप्रादुर्भूतंततस्तमोग्रस्ताअधर्ममेवानु
वर्त्तंते नधर्मंक्रोधलोभहिंसानृतादिभिरवच्छन्नाः नखल्वस्मिंल्लोकेनामुत्रसुखमाप्नुवंति विविधव्याधिरुजोपतापैरवकीर्यंते
वधबंधनपरिक्लेशादिभिश्चक्षुत्पिपासाश्रमकृतैरुपतापैरुपतप्यंते वर्षवातात्युष्णातिशीतकृतैश्चप्रतिभयैःशारीरैर्दुःखैरुप
तप्यंते बंधुधनविनाशविप्रयोगकृतैश्चमानसैःशोकैरभिभूयंतेजरामृत्युकृतैश्चान्यैरिति ११ १२ तमः अविद्याअनित्याशुचिदुःखस्वेषुदे
हादिषुनित्यत्वशुचित्वसुखत्वबुद्धिरूपोविपर्ययासः ११ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तृपि ३

त्र्यस्यविपर्यासस्याभावेनित्यंसुखंप्रकाशतइत्याहयत्त्वेतैरिति १२ एतदेवस्वर्गपदाभिधेयमित्याहनचैतइत्यादिना तस्मात्स्वर्गार्थिनांप्रवृत्तिः सुखार्थैवेतियुक्तमुक्तं
सुखात्परमस्तीति १४ ऐहिकंसुखंतुच्छीकृत्ययथास्वर्गार्थंसर्वेबुद्धिमंतः प्रवर्तंतेएवंस्वर्गमपिविप्लुत्वेनतुच्छीकृत्यबुद्धिमत्तरामोक्षसुखार्थंयतेतइत्याहपृथि
वीतिसर्वभूतानांजनित्रीअविद्यापृथिवीवत्पृथिवीसर्वेषांक्लेशानांहेतुभूतायथात्वानभूयतेतद्विधाःअनंतक्लेशसंततिहेतुभूता स्त्रियः संति यथाचप्रमोनावि

परत्वेतेः शारीरमानसैर्दुःखैर्नसंस्पृश्यन्तेसततंवेद नचैतेदोषाः स्वर्गेप्रादुर्भवंतितत्रखलुभवति १२ शुभःपवनः
स्वर्गेगंधश्चसुरभिस्तथा क्षुत्पिपासाश्रमोनास्तिनजरानचपापकं १३ नित्यमेवसुखंस्वर्गेसुखंदुःखमिहोभयं न
रकेदुःखमेवाहुःसुखंतत्परमंपदं १४ पृथिवीसर्वभूतानांजनित्रीतद्विधाःस्त्रियः पुमान्प्रजापतिस्तत्रशुक्रंतेजोम
यंविदुः १५ इत्येतल्लोकनिर्माणंब्रह्मणाविहितंपुरा प्रजाः समनुवर्तंतेस्वैःस्वैःकर्मभिरावृताः १६ शांतौमोक्षधर्मेषु
त्र३ भृगुभरद्वाजसंवादे ॥ ॥

द्यावाननेकक्लेशभाजनंतथातत्रप्रजापतिः तस्यापिसोविभेत्सनारमतप्रजापतिर्वैस्वांदुहितरमभ्यध्यायत् तस्यसहद्धः शिरोहरत मधुकैटभौतंहंतुमुद्यतौ यदुक्तंहस्ता
स्तथाभितमुपनाइत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यस्तस्यापिभयादिस्माद्द्विभेतियाद्र्नात एतावांस्तुविशेषः अत्रशुक्रंजन्मांतरबीजंवासनाजालंपुण्यपापरूपमभयंनत्रतुतेजोमयंकेव
लपुण्यमयमिति एवंचनिरुपाधिसुखमेवपरमः पुरुषार्थोनस्वर्गइतिसाधयतामोक्षस्यनिर्विषयत्वान्मतमकं १६ षोडशः ॥ ॥
सु१

सा२

एवंचनन्तानन्तस्वल्लनमः चतुर्भिन्तमिन्मादिर्यंयच्छ्रवणोनदुःखादुद्विग्नोमोक्षंचतुल्लीभंमच्वानः चित्तशुद्धि द्वारामोक्षप्रापकंपुराणमेवश्रेयस्ति निश्चित्त्वनन्तद्विशेषफलानिष्ट
छन्तिसाराँरविवेकार्थंदानस्येमाहिना दानस्यदानरूपस्यधर्मस्यैतेकः प्रश्नः १ शांतिः उपरतिः ४ कस्याधिकारिणः किंरूपंधर्मचरणं ५ स्वधर्मोवर्णाश्रमनि

भरद्वाजउवाच दानस्यकिंफलंप्राहुर्धर्मस्यचरितस्यच तपसश्चैव [illegible] तस्यस्वाध्यायस्यहुतस्यवा १ भृगुरुवाच हुते
नशाम्यतेपापंस्वाध्यायैःशान्तिरुत्तमा दानेनभोगानित्याहुस्तपसास्वर्गमाप्नुयात २ दानंतुद्विविधंप्राहुः परत्रार्थमिहैवच
सद्भ्योयद्दीयतेकिंचित्तत्परत्रोपतिष्ठते ३ असद्भ्योदीयतेयत्तुतद्दानमिहभुज्यते यादृशंदीयतेदानंतादृशंफलमश्नुते ४ भर
द्वाजउवाच किंकस्यधर्मचरणंकिंवाधर्मस्यलक्षणं धर्मःकतिविधोवापितद्भवान्वक्तुमर्हति ५ भृगुरुवाच स्वधर्माचर
णेयुक्तायेभवंतिमनीषिणः तेषांस्वर्गफलावाप्तिर्योन्यथासविमुह्यति ६ भरद्वाजउवाच यदेतच्चातुराश्रम्यंब्रह्मर्षिविहि
तंपुरा तेषांस्वेस्वेसमाचारास्तान्मेवक्तुमिहार्हसि ७ ॥

यत्तधर्मःतस्याचरणोयुक्तास्तुवहिताः योन्यथाविपरीताचारःसःमुह्यते ६ सोचितमेवधर्मेइच्छतियदितिचतुर्णामाश्रमाणांधर्मःचातुराश्रम्यं तेषांआश्रमाणां ७

तद्वाईनिद्रा आलस्यमनुयोगः अभ्यासो ऽकरस्य हरांश्रवणांतरर्थविचारः ८ मानसंमनः सिद्धान्तेसम्संकल्पादिमिद्विंशाश्रोति ९ ९ ९ ९ ९

नि॰ स्मार

भृगुरुवाच एवमेवभगवताब्रह्मणालोकहितमनुतिष्ठता धर्मसंरक्षणार्थमाश्रमाश्चत्वारोभिनिर्दिष्टाः तत्रगुरुकुलवासमेवप्रथममाश्रममुदाहरंति सम्यगत्रशौचसंस्कारनियमव्रतविंपतौ उभेसंध्येभास्करामिदैवतामुपस्थापविहायतंद्रालस्यंगुरोरभिवादनवेदाभ्यसश्रवणापविवृीकृतांतरात्माविषवणमुपस्पृश्यब्रह्मचर्याग्निपरिचरणगुरुशुश्रूषानित्यभिक्षाभैक्ष्यादिसर्ववेदितांतरात्मागुरुवचननिर्देशानुष्ठानापवृत्तिकूलोगुरुप्रसादलब्धस्वाध्यायतत्परः स्यात ८ भवतिचात्रश्लोकः गुरुंयस्तु समाराध्यद्विजोवेदमवाप्नुयात तस्यस्वर्गफलावाप्तिः सिध्यतेचास्यमानसमिति १ ॥ ॥

सम्यगुदितश्चाचारः समुदाचारस्तस्यलक्षणं समावृत्तानांसमापितगुरुकुलवासानांस्नातकानां सहधर्म्मचर्य्यसहोभौचरताधर्ममितिइंयत्तोः सहाधिकारिकंधर्मीत
चर्यो फलंचजन्मप्रकर्षः यथाउक्तस्याकायणसमवैर्ब्राह्मणोर्ज्ञाताः पुत्रावादिदेवताउपदिशतोरज्ञा सर्वेर्लिङ्गत्स्वह्निणाप्रदानहेतुः निर्मितपाजनमध्याय

गार्हस्थ्यंखलुद्वितीयमाश्रमंवदंतितस्यसमुदाचारलक्षणंसर्वमनुव्याख्यास्यामः समावृत्तानांसदाचाराणांसहधर्मचर्यफला
र्थिनांगृहाश्रमोविधीयते धर्मार्थकामावाप्तिर्ह्यत्रत्रिवर्गसाधनमपेक्ष्यागर्हितेनकर्म्मणाधनान्यादायलब्धापोफल
प्रकर्षेणवाब्रह्मर्षिनिर्मितेनवाऋद्धिमार्गेनवाह हव्यकव्यनियमाभ्यासदैवतप्रसादोपलब्धेनवाधनेनगृहस्थोगा
र्हस्थ्यंवर्त्तयेत् तद्धिसर्वाश्रमाणांमूलमुदाहरंतिगुरुकुलनिवासिनः परिव्राजकायेचान्येसंकल्पितव्रतनियमधर्मानु
ष्ठायिनस्तेषामप्यतएवभिक्षाबलिसंविभागाःप्रवर्त्तंते १० वानप्रस्थानांचद्रव्योपस्कारइतिप्रायशः खल्वेतेसाधवःसा
धुपथ्योदनाः स्वाध्यायप्रसंगिनस्तीर्थाभिगमनदेशदर्शनार्थंपृथिवींपर्यटंति तेषांप्रत्युत्थानाभिगमनपूयावाक्प्रदान
सुखशक्त्या [illegible]शयनाभ्यवहारसत्क्रियाचेति ॥ ॥ ॥

नंप्रतिग्रहश्च ऋद्धिमार्गमणिहिमोषधिस्वर्णादयाकराः तेतेभ्यो
गतेनग्रासेनभिक्षांतिथिभ्यः बलिर्भूतेभ्योहोमः संविभागः पुत्रादिभ्योवि[illegible]भजनं १० द्रव्योपस्कारः धनवर्जनं द्रव्योपस्कारइतिपाठेद्रव्याणांफलमूलनीवारादीनांउपस्कारः
संपादनं सुखशक्त्यासुखवत्याशक्त्या नतुदेहपीडया सत्क्रियाचकर्त्तव्येतिशेषः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

निवापेनपितृतर्पणेन १५ अपिचात्रवासगन्धमाल्यादिधर्मैमात्यादिलाभः संकल्पसमकालेसिद्ध्यन्तीत्यर्थः १६ त्रिवर्गोधर्मार्थकामाः तैः सहितागुणानांसत्वरजस्तमसांनिवृ

५८

भवतिचात्रश्लोकः अतिथिर्यस्यभग्नाशोगृहात्प्रतिनिवर्तते सदत्वादुष्कृतंतस्मैपुण्यमादायगच्छति १२ अपिचात्रयज्ञ
क्रियाभिर्देवताः प्रीयंतेनिवापेनपितरोविद्याभ्यासश्रवणधारणेनऋषयः अपत्योत्पादनेनप्रजापतिरिति १३ श्लोकौ
चात्रभवतः वत्सल्याः सर्वभूतेभ्योवाच्याः श्रोत्रसुखागिरः परितापोपघातश्चपारुष्यंचात्रगर्हितं १४ अवज्ञानमहंकारो
दंभश्चैवविगर्हितः अहिंसासत्यमक्रोधः सर्वाश्रमगतंतपः १५ अपिचात्रमाल्याभरणवस्त्राभ्यंगनित्योपभोगनृत्यगीत
वादित्रश्रुतिसुखनयनाभिरामदर्शनानांप्राप्तिर्भक्ष्यभोज्यलेह्यपेयचोष्याणामभ्यवहार्याणांविविधानामुपभोगः स्वविहा
रसंतोषः कामसुखावाप्तिरिति १६ त्रिवर्गगुणनिर्वृत्तिर्यस्यनित्यंगृहाश्रमे ससुखान्यनुभूयेह शिष्टानांगतिमाप्नुयात् १७
उंछवृत्तिर्गृहस्थोयः स्वधर्मचरणेरतः त्यक्तकामसुखारंभः स्वर्गस्तस्यनदुर्लभः १८ शांतोमोक्षधर्मेषुभृगुभरद्वाजसंवादे

त्तिः कृतामुक्तिहेतोः सत्वपुरुषान्यताख्यातेर्जननात्तनशधिकारतेत्यर्थः शिष्टानांलक्षमसौसादिवाक्यैर्गुरुभिरनुशिष्टानां १७ उंछः कणशः आदानंतेनवृत्तिर्जीवनंयस्यकामसु
खस्यारंभाश्चेतिद्वंद्वः १८ समरशः ॥ ॥

सिकताः सूक्ष्मपाषाणपांसवः शर्कराः कर्करसहितान्नत्र वालुकाः लघुयवमिश्राः सिकताख्यवउपस्पर्शनंस्नानं बलिः भूतावाह्नतिः होमः वह्नौ बलीहोमयोः

नं२

भृगुरुवाच वानप्रस्थाः खल्वपि धर्ममनुसरंतः पुण्यानि तीर्थानि नदीप्रस्रवणानि सुविविक्तेष्वरण्येषु मृगमहिषवराहशार्दूलवनगजाकीर्णेषु तपस्यंतोनुसंचरंति त्यक्तग्राम्यवस्त्राभ्यवहारोपभोगा वन्यौषधिफलमूलपर्णपरिमित विचित्रनियताहाराः स्थानासनिनो भूमिपाषाणसिकताशर्करावालुकाभस्मशायिनः काशकुशचर्मवल्कलसंवृतांगाः केशश्मश्रुनखरोमधारिणो नियतकालोपस्पर्शनाः अस्कंदितकालबलिहोमानुष्ठायिनः समित्कुशकुसुमापहारसंमार्जनलब्धविश्रामाः शीतोष्णवर्षपवनविष्टंभविभिन्नसर्वत्वचो विविधनियमयोगचर्यानुष्ठानविहितपरिशुष्कमांसशोणितत्वगस्थिभूता धृतिपराः सत्वयोगाच्छरीराण्युद्वहंतेप १ यस्त्वेतां नियतश्चर्यां ब्रह्मर्षिविहितां चरेत् स दहेदग्निवद्दोषान् जयेल्लोकांश्च दुर्जयान् २ ॥

कालेऽनुष्ठायिनः विष्टंभः हेलनया सहनं नियमः पंचाग्न्यादिसाधनं उपयोगः आहारसंकोचः चर्यापर्यटनं विहितं विधानं १ २ २ २ २ २ २

परिव्राजकानांपरिवर्हणांशय्यादिभोगसामग्री ३ ३ ४ ४ ४ ४ ॥ ॥ ५

परिव्राजकानांपुनराचारः तद्यथा विमुच्याभिधनकलत्रपरिवर्हणांसंगेष्वात्मानंस्नेहपाशानवधूयपरिव्रजंति समलो
ष्टाश्मकांचनास्त्रिवर्गप्रवृत्तेष्वसक्तबुद्धयः अरिमित्रोदासीनानांतुल्यदर्शनाः स्थावरजरा[illegible]युजांडजस्वेदजोद्भिज्जानां
भूतानांवाङ्मनः कर्मभि[illegible]रनभिद्रोहिणोऽनिकेताः पर्वतपुलिनवृक्षमूलदेवता[illegible]यतनान्यनुवसंतो वासार्थमुप
युर्नगरंग्रामंवानगरे पंचरात्रिकाग्रामेचैकरात्रिकाः प्रविश्यचप्राणधारणार्थंद्विजातीनांभवनान्यसंकीर्णकर्मणामुपति
ष्ठेयुः पात्रपतितायाचितमैक्षाः कामक्रोधदर्पलोभमोहकार्पण्यदंभपरिवादाभिमानहिंसानिवृत्ताइति ३ भवंतिचात्र
श्लोकाः अभयंसर्वभूतेभ्योदत्त्वायः चरतेमुनिः नतस्यसर्वभूतेभ्योभयमुत्पद्यतेक्वचित ४ ४

51

हुत्वेति आत्मसमर्पीनसमारोप्य अग्निमुद्दिश्य स्वमुखे हविर्भिर्जुहोति होमं कुर्यात चिताग्निनां चयनं कृतं मुनिवृन्दैः तेषां लोकं प्राजापत्यं पदं यद्वा स्वशरीरसंस्थं अग्निहो
त्रं प्राणाग्निहोत्रं भैक्ष्योपगतैर्हविर्भिः हुत्वेति संबंधः भिक्षुर्मूलेसर्थः शारीरं शरीरस्थं अग्निरिव प्रकाशमानं जीवं स्वमुखे स्वनिर्गमस्थाने परमात्मनि जुहोति । जीवं
ब्रह्मणि प्रविलापयति योगं करोतीत्यर्थः सः चितानां मयीनां ब्रह्मत्वमार्यलोकं अथ क्रमात् श्रयते च यथा निरिंधनो वह्निः स्वयोनावुपशाम्यतीति उक्तं च शकु

हुत्वाग्निहोत्रं स्वशरीरसंस्थं शारीरमग्निं स्वमुखे जुहोति विप्रस्तु भैक्ष्योपगतैर्हविर्भिश्चिताग्निनां स व्रजते हि लोका
न् ५ मोक्षाश्रमं यश्चरते यथोक्तं शुचिः सुसंकल्पितबुद्धियुक्तः अनिंधनं ज्योतिरिव प्रशांतं स ब्रह्मलोकं श्रयते द्विजा
तिः ६ भरद्वाज उवाच अस्माल्लोकात्परो लोकः श्रूयते नोपलभ्यते तमहं ज्ञातुमिच्छामि तद्भवान्वक्तुमर्हति ७

नीनामिवाकाशे पदं न दृश्यत इति विधात्तोनोशार्थत्वयोर्वेभाविनं भागात्मदेते व यते चैनं सपरिं वेनं न चयते ष्यप्रत्रमथापौत्रं च पतत्स्मादोहष्टं व यते हि णोति ५ एतदेवाह मो
क्षमेति सततं संकल्पितमुक्तासंकल्पहीना बुद्धिर्यस्य व हेलेक्लोको ब्रह्मलोकस्तं ६ एवं समाधनां ब्रह्मविद्यां श्रुत्वा ब्रह्मसात्कारोपायं जिज्ञासमानः पृच्छति अस्मा
दिति परो लोकः परमात्मा ज्ञातं साक्षात्कर्तुं ७ ॥

उत्तरे इति अत्रेदमवधेयं किमिह श्रौतो हिमवदुत्तरभाग एव परलोकत्वेन निपात्यते उत स्कान्तिप्रसिद्धः परमात्मेति तत्र श्रौतार्थलाभे संभवति लाक्षणिकार्थस्यायोग्यत्वात्
स्वर्गसदृशः पुण्यकृज्जनप्राप्यो भूभाग एव आश्रमत्रयधर्मफलस्य उपसंहार्यत्वादितिहासे पूर्वम् : अनिंधनं ज्योतिरिव प्रशांतं स ब्रह्मलोकं प्रपतेमनन्य इति एतद्वाक्यसमनंतरम्
स्थितयोः प्रश्नोत्तरयोः ब्रह्मविद्याधिकारत्वाश्रययोस्तत्परत्वे संभवति अत्र सन्निहितात्प्रकृतप्राचीनाश्रमधर्मफलोपसंहारपरत्वकल्पनं न युज्यते तेषां तत्र तत्र तत्तत्स्वर्गफला
वाप्तिः सिद्धांते चाप्यसमानसमितिनिस्वर्गत्तमप्यनुपलंभ इति स इह हेयत्वविवक्षया न जयेल्लोकांश्चतुर्जेयानि निफलस्योपसंहारेणानरनपेक्षणात् तथाप्यानर्थक्यप्रतिहतानां विप

भृगुरुवाच उत्तरे हिमवत्पार्श्वे पुण्ये सर्वगुणान्विते पुण्यः क्षेम्यश्च काम्यश्च स परो लोक उच्यते १

रीतं बलाबलमिति न्यायेन संनिधिप्रकरणाभ्यां श्रुतिरेव बाध्यते यथा आकाशस्तल्लिंगादिसूत्रे सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त इति सर्वभूतोत्पत्त्यादिलिंगादा
काशश्रुतिर्भूताकाशपरापि ब्रह्मपरतया व्याख्यायते तद्वदिहापि द्रष्टव्यं न च एषानुमंत्रणमंत्रवदित उत्कृष्टस्य अस्य योग्यतया प्राचीनाश्रमत्रयधर्मफलत्वेनौत्पत्त्यासक
ष्ट्यव हितत्वं दूरे परालोचनीयमिति दिक् श्रुतिप्रसिद्धं ज्ञानेनापि परमात्मानं साक्षात्क्रियते इति तस्मात्क्रान्तकारोपायं ब्रूहीति प्रार्थितो भृगुराह उत्तरे इति। उत्तरे आत्मोपलब्धि
स्थानत्वात् उत्कृष्टतरे हिमवत्पार्श्वे हिमवत्तुल्यो अत्र ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

२ त्वयो भविष्यतीति पुक्तं प्रकरणानुगुण्यं स्वसमर्थ्यसमर्थकत्वं संभवात्प्यकर्षायोगात् तस्मादन्यार्थत्वे सत्यार्थतया प्रतीयमानमेतत्प्रश्नोत्तरमि २

त्रमेरुशब्दोदितो नासौ वंशस्तस्य पार्श्वे समीपे यः ब्रह्मारामध्ये उरःपेव कुंठरपगमेतः सर्वैर्गुणैः रमणीयत्वादिभिर्युक्ते देशे उरणः अपहतपाप्मा ह्येष्यः सत्यकामः सत्यसंकल्प

:काम्याः सर्वकामोपभोगयोग्यश्च परोलोकः परमात्मास्तीत्युच्यते तथाहि मं त्र शास्त्वे ब्रह्मध्यदेशस्य रम्यत्वादिकमुक्तं हेमरूपोम्बुवीमध्ये मेरुस्थितिः पर्वतः त

स्माभितो मही पार्श्वे पंचाशत्कोटियोजनालवणेक्षुसुरासर्पिर्दधिक्षीरजलान्तभिः सिंधुभिः सप्तभिर्द्वीपैस्तत्संख्यैर्द्विगुणोत्तरैः मंदरः पारियात्राश्वेसादिना अ

तावपि य एषोनंतोव्यक्त आत्मा तं कथमहं विजानीयामित्युपक्रम्य सोविमुक्ते प्रतिष्ठितः सोविमुक्तः कस्मिन्प्रतिष्ठित इत्यादिना भ्रुवोर्घ्राणस्य च यः संधिरिति तेन

तस्य देशस्य निरुपाधिब्रह्मप्रापकाविमुक्ताख्यसोपाधिकब्रह्मस्थानत्वोक्तेः सोपाधिकत्वं ब्रह्मगुणाश्च य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽ

पिपासुः सत्यकामः सत्यसंकल्प इति प्रसिद्धाः तदिहमुक्तं हिमवमार्श्वे परोलोक इति ॥ र र ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तेत्रेति आपापकर्मत्वादिगुणचतुष्टयवंतो मानवास्तत्र गताः संतो निरुपद्रवा भवंतीति योजना तथाचश्रुतिः तेवा एतं सेतुं तीर्त्वाऽन्धः सन्ननंधो भवत्युपतापी सन्ननुपतापी
भवतीति सेतं आत्मानं तीर्त्वा प्राप्य समाधिकाले ९ तत्र काले इति संबंधः अमृताः आत्मा समाधिकाले ऽप्रभवंति ईश्वरो भवति संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठंतीति
तस्य सत्यसंकल्पत्वश्रवणात् अत एव चानन्याधिपतिरिति सूत्रात् सत्यसंकल्पत्वादेव विद्वान् अनन्याधिपतिः सर्वेश्वरो ऽमोनास्ति किंत्वयमेव सर्वेश्वर इति सूत्रार्थः अ
त एव स देशः हिमवत्पार्श्वोपलक्षितो मध्यदेशः स्वर्गसदृशः स्वर्गेन सदृशः सत्यसंकल्पादिगुणाविर्भावसाम्यात् निरुपद्रवात् सत्स्वविरणां व्याधयो न स्पृशंतीति १० आ

तत्र त्वपापकर्माणः शुचयोऽत्यन्तनिर्मलाः लोभमोहपरित्यक्ता मानवा निरुपद्रवाः ९ सत्स्वर्गसदृशो देशस्तत्र त्युक्ताः शु
भगुणाः काले ऽमृताः प्रभवन्ति स्पृशन्ति माधयो न च १० न लोभः परदारेषु स्वदारनिरतो ऽजनः नान्योऽन्यं वध्यते तत्र द्रव्ये
षु च न विस्मयः परो ह्यधर्मो नैवास्ति संदेहो नापि जायते २१ ॥ ॥ ॥

त्मनि थुन आत्मक्रीड आत्मरतिरित्यादिश्रुतेरर्थसंग्रहात् न लोभ इति परेषां नात्ममतानां स्वतेदाराः स्वेति समासः स्वस्यात्मैव दाराः तत्र निरतः यतः अजनः बाधितवा
ह्यलोकः नान्योन्यं वध्यते तत्र भेदाभावात् द्रव्येषु संकल्पमात्रोपनतेषु न विस्मयः आश्चर्यं बुद्धिर्नास्तीदं सर्वं यदयमात्मेत्यादिश्रुतिभिः सर्वस्य आत्ममात्रत्वावधारणा
त हि पतस्त्वयरो ऽनात्मभूतो ऽधर्मः अनृतादिर्नास्ति एतेब्रह्मलोकं न विंदंत्यनृतेन हि प्रत्यूढा इति श्रुतेरनृतस्याज्ञानस्यतत्तिरोधायकत्वात् तज्ज्ञाभावे एव तद्दाविर्भाव
संभवात् संदेहः किं देहादिरात्मा उत अन्यः अन्योपि कर्ता वा अकर्तापि एको ऽनेको वेत्येवंरूपः संशयः न जायते तत्त्वापरोक्षीकरणात् भिद्यते सर्वसंशया इति श्रुतेः ११

कृतस्य अनुष्ठितस्य योगस्य कर्ममात्रस्य वा एवं सर्वेन कृमिरुमेमेतियात्किंवपन्ना: साधुकुर्वीतीति निब्रह्मविधायां सर्वकर्मफलांतर्भावश्रवणात् १२ सर्वकामैरितिमार्द्धेद्वो कद्वयमेकंवाक्यं इहअस्मिनभूर्वो: संबैस्थिता: केचिद्योगिन: सर्वकामैर्हीना अाहता: संतोमहत्त्वएवंवर्तेन इतिभाव: प्राणोपरमोनिधारणं सर्वेषांकामानांप्रविलो पनं तन्मात्रमेवकेषांचिद्विभोगेपिविरक्तानांउपपद्यतेयुक्तेनेनतकामभोग: १३ मध्यमानांलेतक्लेशमाध्यमिस्याह अमेणेति केचिनयोगे अवर्यविद्याप्यधर्मपरा: प्या

कृतस्यतत्फलंतत्रप्रत्यक्षमुपलभ्यते यानास्नाशनोपेता: प्रासादभवनाश्रया: १२ सर्वकामैर्हता: केचिद्धेमाभरण भूषिता: प्राणाधारणमात्रंतुकेषांचिदुपपद्यते १३ अमेणमहताकेचित्कुर्वंतिप्राणधारणं इहधर्मपरा: केचित्केचि न्नैकृतिकानरा: सुखिता: दु:खिता: केचिन्निर्द्धनाधनिनोपरे १४ इहश्रमोभयंमोह: क्षुधातीव्राचजायते लोभश्चा त्मकृतोत्पन्नंयेनमुह्यंतपंडिता: १५ इहवार्त्ताबहुविधाधर्माधर्मस्यकारिण: यस्तद्वेदोभयंप्राज्ञ: पाप्मनानसलिप्य ते १६ ॥ ॥

सनारदाय: परोपकारार्थंवहितेषांसिद्धिर्निस्तमोगायकेचित्नैकृतिका: आत्मवंचनपरा: वास्यभोगेनयोगजंधर्मनाशयंत: अतएवाभेधर्मपरा: सुखिता: नै तिकास्तुदु: खिता: यतोनिर्द्धना: क्षीणपुण्या: अपरेधर्मपरास्तुधनिन: योगजधर्मेणपरोपकारजंधर्मधनेवर्द्धयंत: १४ इहेतिनैकृतिकानामिहलोकेश्रमादिकंभवतीसर्थ: १५ वार्त्ता: कुशला: धर्माधर्मस्यधर्माधर्मयोरितियरति उभयंधर्मावर्मो उपादेयहेयतयावेद १६ १६

सोपधंसदंभं १७ तपोयोगजधर्मः १८ तस्मादिहैवधर्माधर्मविचारः कार्यस्साहसाद्दैन इहेति चिंताविचारः तमेवाहकर्मेति १९ इष्टेष्वासतमंतपोयेषांब्र
ह्मलोकंहिमवत्पार्श्वे २० तत्रैवजायंतेआविर्भवंति २१ सत्कारंयोगेआदरंकुर्वंतिप्राप्नुवंति अमथादोषमाह तिर्यगिति २२ इहैवसंसारे उत्तरांदिशंहिम

सोपधंनिकृतिंस्तेयंपरिवादोत्यसूयिता परोपघातोहिंसाचपैशुन्यमनृतंतथा १७ एता[न्]नासेवतेयस्तुतपस्तस्यप्रही
यतेयस्त्वेतान्नाचरेद्विद्वान्ततपस्तस्यविवर्द्धते १८ इहचिंतावहुविधाधर्माधर्मस्यकर्मणः कर्मभूमिरियंलोकेइहकृत्वाशु
भाशुभं शुभैःशुभमवाप्नोतितथाशुभमथान्यथा १९ इहप्रजापतिःपूर्वंदेवाःसर्षिगणास्तथा इष्टेष्टतपसःपूता
ब्रह्मलोकमुपाश्रिताः २० उत्तरः पृथिवीभागः सर्वपुण्यतमःशुभः इहस्था[स्]तत्रजायंतेयेवैपुण्यकृतोजनाः २१ प्र
दिसत्कारमृच्छंतितिर्यग्योनिषुचापरे क्षीणायुषस्तथावान्येनश्यंतिपृथिवीतले २२ अन्योन्यभक्षणासक्तालोभमो
हसमन्विताः इहैवपरिवर्तंतेनतेयांत्युत्तरांदिशं २३ येगुरूनप्युपासंतेनियताब्रह्मचारिणः पंथानंसर्वलोका[ना]नांविजा
नंतिमनीषिणः २४ ॥

वसार्श्वे २३ योगकलालाभेसहाचार्यएवशरणीयः आचार्यवान्पुरुषोवेदनैषातर्केणमतिरापनेयेत्यादिश्रुतिभ्यइत्याहयेगुरूनिति नियताःशमदमोपरत्यादियुक्ताः
ब्रह्मचारिणः ब्रह्मण्येवचारः कायवाङ्मनसांप्रवृत्तिर्येषां पंथानंगमनागमनमार्गंसगुणंब्रह्मनिर्गुणंवस्तुचामिहांजानंति २४ ॥ ॥ ॥ ५४

टीका २ नी १

ब्रह्मनिर्मितः वेदप्रकाशितः धर्माधर्मौ लोकस्य कर्तव्याकर्तव्यार्थौ २५ विस्मितः प्रत्यगद्वैतश्रवणेन २६ एषः प्रत्यगात्मा जगतः प्रभवकारणं निखिलेन साकल्ये
न संकीर्तितः २७ परैः दर्शितः पंथाः क्रमिमुक्तिफलात्मया यथाकथं विरुन्नीतः पंडितैः शोधपंतर्तं १ इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणमर्यादाधुरंधरचतुर्धरवंश

इत्युक्तोयं मया धर्मः संक्षिप्तो ब्रह्मनिर्मितः धर्माधर्मौ हि लोकस्य यो वै वेत्ति स बुद्धिमान् २५ भीष्म उवाच इत्युक्तो भृगुणा रा
जन् भरद्वाजः प्रतापवान् भृगुं परमधर्मात्मा विस्मितः प्रत्यपूजयत् २६ एष ते प्रभवो राजन् जगतः संप्रकीर्तितः निखिलेन
महाप्राज्ञ किं भूयः श्रोतुमिच्छसि २७ शांतौ मोक्षधर्मेषु भृगुभरद्वाजसंवादः ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच आचारस्य विधिं तात प्रो
च्यमानं त्वयानघ श्रोतुमिच्छामि धर्मज्ञ सर्वज्ञो ह्यसि मे मतः २ भीष्म उवाच दुराचारा दुर्विचेष्टा दुःप्रज्ञाः प्रियसाहसाः असंत
इत्यभिविख्याताः संतश्चाचारलक्षणाः पुरीषं यदि वा मूत्रं ये न कुर्वंति मानवाः राजमार्गे गवां मध्ये धान्यमध्ये शिवालये त्र
ज्ञागारे तथा तीर्थे ये न कुर्वंति ते शुभाः ३ शौचमावश्यकं कृत्वा देवतानां च तर्पणं धर्ममाहुर्मनुष्याणामुपस्पृश्य नदीं तरेत् ४

वतंसश्रीगोविंदसूरिसूनोर्नीलकंठविरचिते भारतभावदीपे मोक्षधर्मेषु भृगुभारद्वाजसंवादार्थप्रकाशो द्वादशः ॥ ॥ संक्षेपेण प्रागुक्तमाचारयोगं च विस्तरेण प्रतिपादयितुम
ध्यायत्रयमारभते आचारस्य विधिं तात इत्यादि १ आचारो लक्षणं ज्ञापकं येषां ते आचारजिज्ञास्याः संतः साधुरसीति भावः ३ शौचं कृत्वा उपस्पृश्य आचमनं दंतो त्तरेत् अवगाहेत च ततः
तर्पणमिति संबंधः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मो०
५५

जपेत्सावित्रीं संध्यां उपलक्ष्य तिष्ठेत् उपतिष्ठेत् च सूर्यं सौरैर्मंत्रैः इतरं पश्चिमां ५ पंचार्द्रः पाणी मुखं चेति पंच आर्द्रः पाणिपादमुखः भोजनं अन्नं अन्नं भक्ष्यात् ओदनं अपूपा
दीश्च ६ आर्द्रपाणिः कृतोन्नरो यो शनैः इत्यर्थः नार्द्रपाणिरित्यपपाठः ७ शुचिर्देशे यज्ञादिशाला चैत्यं देवतायतनं ८ सामान्यं साधारणं पाकभेदेन कुर्यादित्यर्थः ९

संध्यां उपतिष्ठेत न च सूर्यं सौरैर्मंत्रैः पेत् सायं प्रातर्जपेत् संध्यां तिष्ठेत् पूर्वां इतरां ५ पंचार्द्रो भोजनं भुंजीत प्राङ्मुखो मौनमास्थितः
न निंद्यात् अन्नं भक्ष्यांश्च स्वादु स्वादु च भक्षयेत् ६ नार्द्रपाणिः समुत्तिष्ठेत् नार्द्रपादः स्वपेन्निशि देवर्षिस्तीरदः प्राह एतदाचारलक्ष
णं ७ शुचिर्देशमनुद्दिश्य देवं गोष्ठं चतुष्पथं ब्राह्मणं धार्मिकं चैत्यं नित्यं कुर्यात्प्रदक्षिणं ८ अतिथीनां च सर्वेषां प्रेष्याणां
स्वजनस्य च सामान्यं भोजनं भृत्यैः पुरुषस्य प्रशस्यते ९ सायं प्रातर्मनुष्याणामशनं देवनिर्मितं नांतरा भोजनं दृष्टमुपवासी
तथा भवेत् १० होमकाले तथा दद्यात् ऋतुकाले तथा व्रजन् अनन्यस्त्रीजनः प्राज्ञो ब्रह्मचारी तथा भवेत् ११ अमृतं ब्राह्मणो
च्छिष्टं जनन्या हृदयं कृतं तज्जनाः पर्युपासंते सत्यं सत्तः समासते १२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तथा कुर्वन् यथाकालभोजी उपवासफलं लभते इत्यर्थः ११ ब्राह्मणभुक्तावशिष्टं मातुर्हृदयमिव हितकारं कृतं धात्रा ततस्तदुपासते ते सत्संब्रह्म समासते आसादयंति आ
हारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः स्मृतिलंभे सर्वग्रंथीनां विप्रमोक्ष इति क्रमेण आहारशुद्धेर्ब्रह्मप्राप्तिफलश्रुतेः १२ १२ १२ १२ १२

एम०
५५

शंकुधुकः कीलवद्धुकवत्पराधीनोवृथापरिनोवा दंत्यादिपाठेसंश्लेषकः कामलोभादिवशः कुशकुससंश्लेषणार्थोयाटिकोदंतहस्तवानिवमुखः पादः संकुसुकोवि
कुसुकइतिमंत्रवर्णोतः सुस्थिरः पापोवा यद्वा मतंब्राह्मणोच्छिष्टमिन्यस वशंसार्थंहिंसामयंयागादिकर्मनिगृतेतन्नोदितृति लोष्ठ मर्दी पनियवैदिकरणां तृणच्छे
दीवर्हिराहरणार्थनखवादीनेदैविच्छित्वाछित्वायज्ञेशेषंमांसंखादतीतितथा नित्योच्छिष्टंनित्यसोमयागं पित्रापितामहेनवापितोमंपसन्नपीतवान सर्वैर्ब्राह्म

लोष्ठमर्दीतृणच्छेदीनखखादीचयोनरः नित्योच्छिष्टःशंकुधुकोनेहायुर्विंदतेमहत १३ यजुषासंस्कृतंमांसंनिवृत्तोमांसभ
क्षणात नभक्षयेद्वृथामांसंपृष्ठमांसंचवर्जयेत १४ स्वदेशेपरदेशेवाह्यतिथिंनोपवासयेत काम्यकर्मफलंलब्ध्वागुरू
णामुपपादयेत १५ गुरुभ्यस्त्वासनंदेयंकर्तव्यंचाभिवादनं गुरूनभ्यर्च्ययुज्यंतेह्यायुषायशसाश्रिया १६ नेक्षेतादि
त्यमुद्यंतंनचनग्नांपरस्त्रियं मैथुनंसततंधर्म्यंगुह्येचैवसमाचरेत १७

णोनामेमस्ततेः तेनउच्छिष्टः सोमपापीसंकुसकफलाभिषंगीमहदायुर्नव्रजेत् १३ यजुषायज्ञवैदिविदाऽध्वर्युणामांसंयत्तियमपिनिवृत्तोनभक्षयेत वृथामांसंच्छसंस्कृतमां
सं पृष्ठमांसंचरमंमासंश्राद्धशेषमिसर्थः पृष्ठचरममात्रेस्यादितिविश्वः एतेनहिंसायुक्तोधर्मोनकर्तव्यइत्युक्तं १४ किंतर्हिगृहस्थेनकर्तव्यमतआह स्वेति काम्यंकम
नीयंकर्मभिक्षाचर्यंतेसफलंलब्ध्वादिगुरून् पित्रादीन् १५ धर्म्यंतावत्कालिकं गुह्येरहसि १७

मो० ५६

तत्स्वयंतत्स्वयंतीर्थंगुरुःशुचिः अग्निःआर्यकृतंशिष्टाचरितंसर्वंचौक्षंपशस्तंस्वार्थेयम् वालंगोपुच्छं १८ प्रदिष्टंकर्तव्यत्वेनोपदिष्टं १९ क्रियापथेश्रौतस्मार्तधर्मानुष्ठाने
दक्षिणंपाणिमुद्धरेत्यज्ञोपवीतीभवेत् अजिनंवासोवादक्षिणात उपवीयदक्षिणंवाहुमुद्धरतेर्वधत्तेसव्यमितियज्ञोपवीतमेतदेवविपरीतंप्राचीनावीतमितिश्रुतेः १०
सायमितिमाद्देश्लोकः विप्राणांपूजनमेवउक्तंसंपूर्णंउक्तमाकृषिभवनहृतहृष्टफलमित्यर्थः वाघतेष्याक्रियते वदस्थैर्यैरितिधातुः मधकारणाटःप्रमादिकःसस्यानांध्याना

तीर्थानांतुस्वयंतीर्थंशुचीनांतुस्वयंशुचिः सर्वमार्यकृतंचौक्षंवालसंस्पर्शनानिच १८ दर्शनेदर्शनेनित्यंसुखप्रश्नमुदा
हरेत् सायंप्रातश्चविप्राणांप्रदिष्टमभिवादनं १९ देवागारेगवांमध्येब्राह्मणानांक्रियापथे स्वाध्यायेभोजनेचैव
दक्षिणंपाणिमुद्धरेत २० सायंप्रातश्चविप्राणांपूजनंचयथाविधि परपानंशोभतेपरंपत्कृषीणांवाय नेकृषिः व
ऋकारंचसमानांवालेवाहोगवांतथा २१ संपन्नंभोजनेनित्यंपानीयेतर्पणंतथा सुश्रुतंपायसेब्रूयाद्यवाग्वांकृशरेत
थो २२ ॥

नांवृक्कारंवङ्गलीकरणंचतदेव गवांइन्द्रियाणांवालेप्राप्येवाहःप्रापणंदिव्यमस्नपानादीष्टप्राप्तिरपिविप्राणांपूजनमेवपरपादिवदेष्टव्यमित्यर्थः २१ पूजनप्रकार
माहसंपन्नमिति भोजनेदीयमानेसंपन्नमितिब्रूयात्दातारमसंपन्नमितिगृहीताब्रूयादित्यर्थात्ज्ञेयं एवमुत्तरत्र सुतर्पणमितितृप्तिगृहीतास्मितमितिदाता
सुश्रुतमितस्याः यवागूतंडुलौदनं कृसरेतिलैनसहपाचितेओदने २२ ॥ ॥

एम० ५६

संपासेह्रुते स्मृति विश्राणा अभिनंदनं वंदनादिना संतोषराणां कार्यम् इति शेषः कीदृशं अभिनंदनं साधितानाम् आयुष्यं आशिष्करं २२ पश्चादिसं ~~सुखेन मे देहेतन~~ सुखेन मे देहेत सुतजेत (अपि ष) शक्रुतपरीषं २३ अवराणां कनिष्ठानां समानानां तुल्यानां २४ आर्यवृत्तं तैर्व्यमिस्रकृतं तच्चाभिवादनादिरूपं दंभेनाधिकं शकामितिकथमार्यत्वनिश्चयस्तत्राहत्द

आक्षककर्मणि संपासेह्रुते स्नानेथ भोजने साधितानां च सर्वेषाम् आयुष्यम् अभिनंदनं २२ पश्चादिसंनमे देहेतन पश्येदात्मनः
शक्रुते महत्स्त्रियायथ शयनं सहभोजं च वर्जयेत् २३ तं कारं नामधेयं च ज्येष्ठानां परिवर्जयेत् अवराणां समानानाम् उभयेषां न
दुष्यति २४ हृदयं पापवृत्तानां पापम् आख्याति वैकृतं ज्ञानपूर्वं विनश्यन्ति गूहमाना महाजने २५ ज्ञानपूर्वं कृतं पापं छाद
दयन्त्यबहुश्रुताः नैनं मनुष्याः पश्यन्ति पश्यन्त्येव दिवौकसः २६ पापेनापिहितं पापं पापम् एवानुवर्तते धर्मेणापिहितो धर्मो
ऽधर्मम् एवानुवर्तते २७ धार्मिकेणाकृतो धर्मो धर्मम् एवानुवर्तते पापं कृतं न स्मरतीह मूढो विवर्तमानस्य तदेति कर्तुः राहुर्यथा चं
द्रमुपैति चापि तथा बुधं पापमुपैति कर्म २८ आशया संचितं द्रव्यं दुःखेनैवोपभुज्यते तद्बुधा न प्रशंसन्ति मरणं न प्रतीक्षते ३०

हृदयमिति वैकृतं नेत्रादिविकारः पापं हृदयम् आख्याति पर्यालोचनेन वक्त्रविकारेण ज्ञायतेऽन्तर्गतं मनः इति गूहमानाः पंपं २६ पापेनेति पापेन पापिना पापं प्रकाशनीयं
धर्मस्य गोपनीयं इत्यर्थः २८ विवर्तमानस्य अशाश्वतस्य सत्र बुधमिति च्छेदः २९ मरणान्तकर्त ३०

मो०
५१

S7

मानसंमनो निर्विसं मनसा शिवमिसस्य सर्वभूतेभ्यो ऽभयं दद्यादित्यर्थः ३१ एक इति धर्मे ध्यानयोगं न त्वसहो भोवरतां धर्ममिति विधेर्दैपत्योरग्निहोत्रादिर्धर्मो विहितस्तत्र क
स्य मुच्यते नास्ति धर्मे सहायतेति स्यादेरितिशेषः कातर्हि विधेर्गतिरित्यत आह केवलमिति मनसि धर्मं मन्येवाल्य सहायो विधिप्राप्तोऽप्यनर्थक इत्यर्थः यथोक्तं मन एव कृतं
न३ राम शरीरकृतं कृतं येनैवालिंग्यते कांता तेनैवालिंग्यते सुतेति तस्मात्स्वादिसापेक्षं धर्ममनादृत्य मानसिके योगधर्मे एव मनो दध्यादिति भावः ३२ एतमेव स्तौति
धर्म इति योनिः सान्निध्यलयस्थानं देवत्वमनुष्यत्वादिप्रापको धर्म इत्यर्थः तेषामेव देवमनुष्याणां दिविहारादीकाशाख्ये ब्रह्मलोके अमृतं कैवल्यकारणं धर्म एव न

मानसं सर्वभूतानां धर्ममाहुर्मनीषिणः तस्मात्सर्वेषु भूतेषु मनसा शिवमाचरेत् ३१ एक एव चरेद्धर्मं नास्ति धर्मे सहायता
केवलं विधिमासाद्य सहायः किं करिष्यति ३२ धर्मो योनिर्मनुष्याणां देवानाममृतं दिवि प्रेत्यभावे सुखं धर्माच्छश्वत्तैरुपभु
ज्यते ३३ शांतौ मोक्ष० आचारविधिः ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच अध्यात्मं नाम यदिदं पुरुषस्येह चिंत्यते यदध्यात्मं यथा चैतत्त
न्मे ब्रूहि पितामह १ कुतः सृष्टमिदं विश्वं ब्रह्मन्स्थावरजंगमं प्रलये च कथमभ्येति तन्मे वक्तुमिहार्हसि २ ॥ ॥

प्रेत्य प्रेत्यभावे परलोके स्वर्गे च सुखं धर्मो देवत्वं तैर्धर्मकारिभिः ३३ एकोनविंशः अध्यात्मं पूर्वं मानसिको धर्मो देवादीनां योनिरित्युक्तं तत्र किं स्वरूपोऽसौ धर्मः कथं
च देवादिहेतुत्वं तस्येति पृच्छति अध्यात्ममिति आत्मानं चित्तमधिकृत्य प्रवृत्तो योगधर्मोऽध्यात्मं यदिदं पुरुषस्य कर्तव्यत्वेन चिंत्यते शास्त्रे विचार्यते तदध्यात्मं किंलक्ष
णं किंप्रकारकं चेति यथा यथाशब्दात्प्रश्नद्वयं कृतं १ तथा ब्रह्मैव प्रजानां योनिरिति तत्प्रसिद्धं लयात्म मानसो धर्मो योनिरित्युक्तं तत्कथमित्याशयवान्नाह कुत इति २

एम०
५१

श्रेयस्करं धनादि ... श्रेयस्करत्तो धर्मः श्रेयस्करतमो ध्यानयोगः स त्वं स्वरूपस्य त्वाविर्भावहेतुत्वात् ३ स्पष्टीति स्पष्टिप्रत्ययव्याख्यापि अध्यात्मव्याख्यायामेवान्तर्भूता। तथा हि यद्विज्ञेय आत्मा अनीचोन्मस्यात्तर्हि तस्य उपासनाशेषात्वात्तस्मि श्रुतजगजन्मादिहेतुत्वं पर्णमयी फलवदर्थवादः स्यात् इत्य संस्कारकर्मसु परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थ- स्यादिति घंटाघोषः यो पिदग्निज्त्ववद्दाराः पितैर पितील यीवत्पी तं स्वरत्व सत्यकामत्व सत्यसंकल्पत्व जगजन्मादिहेतुत्वा दिगुणो रूपासित्स्वरूपासिद्धेः संतुवानत्वानारोपितास्वगुणाः तथापि तस्य सर्वगुणाविशिष्टस्य ज्ञेयत्वेन यदादिवजडत्वापत्तिर्दुर्वारा न तु चिन्मय एवासविय हृत्यि न्मया एव च गुणाइति तत्तेषां जडत्वमिति चेत् अत्र एष्ठा मः चिन्मयत्वं विद्धकारत्वं विदूपत्वं वानाद्यः वाचारंभणाविकारो नामधेयमिति विकारस्यान्यजत्वश्रवणेन तेषां

श्रीभगवानुवाच अध्यात्ममिति मां पार्थ परेतत्तत्तु पृच्छसि तद्व्याख्यास्यामि ते तात श्रेयस्करतमं स्फुटं ३ स्पष्टं प्रत्यग्रस्वरूपक माचार्यैः परिदर्शितं यज्ज्ञात्वा पुरुषो लोके प्रीतिं सौख्यं च विंदति फललाभ एव तस्य स्यात्सर्वमत्तहितेन वा तत् ४ ४॥

तच्छ्लापत्तेः नान्यस्यात्मनिवृत्तिविरोधात् न हि चिदेव चिदंतरस्यात्म्येति संभवति ग्राह्यचित्तः अविलापत्तेः तस्मात्तज्ञेय आत्मा प्रतीचो नान्य एव तथा च रूपादित्तदुपादानकत्वो क्तिः स्वस्यस्वरूपत्वप्रतिपत्त्यर्थेति आध्यात्म व्याख्यामेव स्पष्टयत्वयस्मत्पादनं संगतमिति तत्त्वसंगेव श्रेष्ठतरयोः स्पष्टाद्युपन्यासो युक्तिमत्त इति सिद्धं अत्र मानमाह आचार्यैः परिदर्शितमिति आत्मैवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदं सर्वमित्यादिवेदवाक्यैरित्यर्थः प्रीतिं हृष्टसुखं सौख्यं स्वात्मकं भावं सत्तां प्रकृति स्वरूपाभासस्वात्मकसन्मात्रमित्यर्थावगमात् स्वस्वभाव इति विग्रहे षष्ठीतत्पुरुषः शिरइतिवेदोपचारिकी तिव्यक्तमाकरे तथा च श्रुतयः योवेद निहितं गुहायां परमे व्योमन सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सहेति श्रियं निष्कलं शांतमित्याद्यात्मस्यात्म विदः फलं सर्वकामावाप्तिस्तल्लाभः स्यात् हितं वृत्तेन ज्ञाने ४ ॥

मो०
५८

58

अध्यारोपापवादन्यायेन ज्ञेयस्य ब्रह्मणस्तटस्थलक्षणं नाकाशादिपृथिवीति भूतानां जरायुजादीनां प्रभवाप्ययौ उत्पत्तिलयस्थानं भूतानि ५ यतः आनंदात्मनः आनंदा
द्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायंते आनंदेन जातानि जीवंति आनंदं प्रयंत्यभिसंविशंतीति श्रुतेः सृष्टानि तत्रैव लयं यांति यतस्तेति पद्यद्वयार्थमाह। महाभूतानि पृथिव्या
दीनि भूतेभ्यः जरायुजादिभ्यः उत्पद्यंते सागरस्योर्मयो यथेति अंबुजरायुजादिभ्यः स्वाधुसन्निलयौ वृत्तानि तेषामानंदरूपत्वमुक्तं स्वादीनां च सप्रकाशादिवत्कल्पनामा

पृथिवीवायुराकाशमापो ज्योतिश्च पंचमं महाभूतानि भूतानां सर्वेषां प्रभवाप्ययौ ५ यतः सृष्टानि तत्रैव तानि
यांति पुनः पुनः महाभूतानि भूतेभ्यः सागरस्योर्मयो यथा ६ प्रसार्य च यथांगानि कूर्मः संहरते पुनः तद्वद्भूतानि
भूतात्मा सृष्टानि हरते पुनः ७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

त्रत्वं चोक्तं ६ प्रसार्येति भूतानि स्वादीनि भूतात्मा जीवः यतः भूतान्येव देहाद्याकारपरिणतानि आत्मत्वेन मन्यमानः अस्ति खल्वन्योऽपरो भूतात्मा योयं सितासितैः
कर्मफलैरभिभूयमानः सदसद्योनिमापद्यत इति श्रुति [illegible] प्रसिद्धेश्च एतेन कूर्मादंगानीव विषयेभ्यो निवर्तीचेन्नस्यानीत्युक्तं ७

राम०
५८

नुक्तं कथं भौतिकेभ्यो भूतोत्पत्तिः नहि पश्चात्सिद्धो घट इति चेन्न अयं क्रमः वीजाद्दृष्टो वटाद्वीजा निर्वीजेभ्यो वटा इति वटु विष्यतीति ननु तत्र पूर्ववीजं सूक्ष्मरूपेणावयवोऽस्ति
अंकुरोन्मुखमिति विशीर्णवीजोऽदेशकृन्त्वात् इति विशीर्णसन्निवेशदर्शनात् तर्हि वस्तुभेदेन गृहीते देहे सूक्ष्मरूपेण महाभूतानि संतीति तस्याभिसंधि सेवास्य महाभूता
नौम् तत्तदीश्वरः सर्वभूतेषु शरीरेषु पंचमहाभूतानि स्वकारोदेव कृतेषु च तेषु वैषम्यं वैलक्षणं पार्थिवत्वेनावस्थितत्वं पतत्त्वजीवो देहाद्यात्माभिमा

महाभूतानि पंचैव सर्वभूतेषु भूतकृत् अकरोत्तेषु वैषम्यं तत्तु जीवो न पश्यति ८ शब्दः श्रोत्रं तथा खानि त्रयमाकाशयोनिजः वायोः स्पर्शस्तथा चेष्टा त्वक्चैव त्रितयं स्मृतं ९ ॥ ॥

नी न पश्यति देहे कः पार्थिवोंशः कश्चाप्य इति न जानाति अयं भावः जीवत्वाभिमानस्यागे खलु स्वस्य सर्वकारणात्वं ग्राह्यं न तद्भावात् सवेश्वरस्य मायाणामपित
तन्न अहन्ते ततश्च न वास्यांतरसामग्रीः सत्यत्वमिथ्यात्वे निश्चिनोति ततो भेददृष्टेर्बाधा हृय्यते इति ८ जीवस्य जगदुपादानत्वप्रथनाय तस्मात् भूते देहे वाधं
शानविभजते शब्द इत्यादिना खानि छिद्राणि आकाश एव योनिः कारणं तज्जं ९

59

पाकः अन्नादिपक्तिः तद्धेतुः १० यंचैवदेहस्थानीतिशेषः ११ इंद्रियाणिभूतेषुतत्भूतानि। मनइति कर्त्ताजीवउच्यते अस्यविज्ञानानिचवृत्तिरूपाणिएतदुभयात्मिका
बुद्धिः सप्तमी क्षेत्रज्ञः साक्षी १२ चक्षुरितिपंचानामुपलक्षणं आलोचनायविषयग्रहणाय अध्यवसानायनिश्चयाय क्षेत्रज्ञः साक्षिवत्उदासीनबोधरूपत्वा

रूपंचक्षुस्तथापाकस्त्रिविधंतेजउच्यते रसः क्लेदश्चजिह्वाचत्रयोजलगुणाः स्मृताः १० घ्रेयंघ्राणंशरीरंचपृथ्वीतेभूमिगु
णास्त्रयः महाभूतानिपंचैवषष्ठंचमनउच्यते ११ इंद्रियाणिमनश्चैवविज्ञानान्यस्यभारत सप्तमीबुद्धिरित्युक्तः क्षेत्रज्ञः
पुनरष्टमः १२ चक्षुरालोकनायैवसंशयंकुरुतेमनः बुद्धिरध्यवसानायक्षेत्रज्ञः साक्षिवत्स्थितः १३ अधश्चपादतलाभ्यां
यदूर्ध्वंचापिकेशतः एतेनसर्वमेवेदंविध्यभिमासमंततः १४ १४ ॥

त साक्षित्वस्यापिसाक्ष्योपाधिकत्वान्नात्मधर्मत्वमितिकक्षरणोनदर्शितं १३ अधइति पादतलंहृपमारभ्यऊर्ध्वंस्थितंशरीरंउपर्यधश्चयत्साक्षिचेतनंपश्यतितएतेनइ
दंवहिर्दृश्यमानंअंतरंचोमोदृष्टंक्षत्तत्व्याप्तं १४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सा २

सर्वं बुद्ध्यादि साक्षिणो ब्रह्मभावमुक्ताः स्वबुद्ध्याद्युपहितसर्वं महाभूतत्वं हृत्वमुक्तं तथुक्ताश्च साचालोचनीयमित्याह ऊह्यैरिति ऊह्यैस्तर्कैः कात्स्न्येन वेदितव्यानि परीक्षणीया
नि इंद्रियाणीति मनोबुद्ध्योरप्युपलक्षणं तथा हि किमिंद्रियाणि प्राकृतान्येव घटादिकं गोचरयन्त्युत दृष्टिसमयमात्रसिद्धं स्वाधेपि किं सत्त्वं सत्ता मा समवायो वा अर्थक्रियाका
रिता वा नाद्यः सत्तायां सत्तासामान्यान्तराभ्युपगमेन वस्थायानात्तदनभ्युपगमे तत्साध्यसत्तापत्तेश्च न द्वितीयः रज्ज्वां कल्पितस्यापि सर्पस्य भयकंपादिजनकत्वलक्ष
णार्थक्रियाकारित्वदर्शनात् न च तत्र पुष्कलार्थक्रियाकारित्वं दृष्टं सर्पेण घटदर्शनादिति शंक्यं तत्रापीह मितित्वास्मिन्नत्ता दृष्टत्वकल्पनायाः ससविषनिवर्तकत्व
दर्शनात् तथा वैचोयमिति प्रतिमायां कल्पितचैतन्यत्वस्य प्रतिमायां [illegible] नाद्वैत्रयीडाकरत्वदर्शनाच्च न न तत्र तत्ता दृष्टात्त्वसमभेदसद्यमारोपवशात्प्रासस्याभानादेः ससविषनि

ऊह्यैरिंद्रियाणीह वेदितव्यानि कात्स्न्यशः तमोरजश्च सत्त्वं च तेपि भावास्तदाश्रिताः १५ ॥

वर्तकत्वयुक्तं गारुडशास्त्रप्रामाण्यात् देहेंद्रियादीनां तत्रात्मत्वाभेदेन दृश्यमानानां कथं कल्पितत्वमिति चेत् श्लाघनीयप्रज्ञो देवानांप्रियः भेदग्रहे सत्यपि यत्र क
ल्पनायाः पुष्कलार्थक्रियाकारित्वं दृष्टं किमत्राभेदग्रहे बाधोत्तरकालीनार्थक्रियाकारित्वाभावस्य रज्जुसर्पादौ देहेंद्रियादौ वक्तत्वदर्शनात् तस्मात्सरीरे यावत् [illegible]
व दृष्टिसमसमयसिद्धं घटादिकं इंद्रियाणि गोचरयन्तीति सिद्धं इंद्रियाण्यपि मनसोनवहिततायां सन्निहितमपि रूपादिकं न गोचरयंतीति मनोमात्राण्येव तत्त्वं तेषा
तन्मात्रत्वान्मन [illegible] तन्मनोपि प्रमात्राः प्रयुक्तं सन्नावहितं भवतीति प्रमात्रात्मकं वप्रमातृत्वं चात्मनि बुद्धिव्यतिरेकेणानुपपन्नं दृष्टमिति बुद्धेरेव धर्मः बुद्धिश्च त्रि
गुणात्मकस्याज्ञानस्य कार्यं च तत् त्रिगुणात्मकानेव भावान् विषयीकरोतीति तदिदमुक्तं इंद्रियाणि तमश्चाद्यास्तिकमेव तेपि इंद्रियग्राह्या भावास्तेपि तदाश्रिता इंद्रियाश्रिता इं
द्रियजाः परंपरया तमश्चाद्याश्रिता एवेति १५ ॥

मे ३

एतदेववृपंचयिष्यनवुरोचनायज्ञानफलमाहएतामिति एतांत्रिगुणात्मिकांमूलप्रकृतिंवुद्धिंवाभूतानांखादीनांजरायुजादीनांचआगतिंउद्भवस्थानंगतिंलय
स्थानंचेतिवुद्धाविचारेणाश्रवेक्ष्यशनैः वैराग्यविवेकवृद्धिक्रमेणाउत्तमंशमंसत्वंधन्यगानंदंलभते कंठगतविस्मृतचामीकरवत्निरस्तासमपिश्रमानाशामिवतल
मसादिवाकाशमभते १६ भूतानांगत्यागतीएवाहगुणैरितितमश्चादिभिर्गुणैः वुद्धिःनेनीयतेपुनःपुनरतिशयेनविषयात्मतांनीयते अतोवुद्धिरेवमनः षष्ठानी
द्रियाणिभूतानिचवुद्धिविवर्त्तानिसेवतदभावेवुद्धेरभावेगुणाः कुतःस्वरूपेणतेषांवाधान्नकापिसंतीसर्थः एतेनसांख्याभिमतंतेषांमवाध्यत्वंनित्यत्वंमेयत्वंचनिरस्तं

एतांवुध्वानरोवुध्याभूतानामागतिंगतिं समवेक्ष्यशनैश्चैवलभतेशममुत्तमं १६ गुणैर्नेनीयतेवुद्धिर्वुद्धिरेवेंद्रियाणय
पिमनःषष्ठानिभूतानिवुध्यभावेकुतोगुणाः १७ इतितन्मयमेवैतत्सर्वंस्थावरजंगमं प्रलीयतेचोद्भवतितस्मान्निर्दिश्य तेतथा १८

अयमर्थः रज्जुज्ञानेसतितत्कार्यसर्पतज्जंभयादिकंचदृश्यतेपरीक्षादशायांतसर्पाभावेसतिरज्जौनतज्जमज्ञानमुपलभ्यतेनापितज्जंभ
यादिकं एवंवुध्यभावेवुद्धेःकार्यकारणंचनश्यतीतिगुणाशद्वेनसत्वादयोमनइंद्रियविषयादयश्चगृह्यंते १७ इतीतियतएतस्मात्तन्मयंवुद्धिमयं प्रलीयतेवुद्धे
लीनायांउद्भवतिवुद्ध्युद्भवेतस्मात्तथावुद्धिमयत्वेननिर्दिश्यतेवेदे मनसाह्येवपश्यतिमनसाशृणोतीति प्राणेभ्योदेवादेवेभ्योलोकाइतिच वुद्धिमनसोरभेदात्त
वुद्धिरेवश्रवणादिसाधनश्रोत्रादिरूपेणप्राणोमपश्चवशवहराद्भिमइंद्रियेभ्यः देवास्तदनयाहकाश्चादित्यादयः लोकाःभूतभौतिकाइतिश्रुत्यर्थः १८ ॥

एतदेवाहद्वाभ्यांयेनेतिसाबुद्धिर्येनद्वारेणपश्यतितच्चक्षुरित्यर्थः जिह्वयात्वचेतिइत्थंभावेतृतीये जिह्वारूपयाबुद्ध्याबुद्धिःकर्त्रीरसंजानाति १९ तत्रहेतुः विक्रियते बुद्धि
रेवचिदाभासविशिष्टजीवापरसंज्ञाकर्तृत्वंकरणत्वंचापद्यते तथाचश्रूयते सचाप्राणन्नेवप्राणोनामभवति वदन्वाक्पश्यंश्चक्षुः शृण्वन्श्रोत्रंमन्वानोमनस्तान्यस्यक
र्मनामान्येवेति सकृदितियौगपद्यमुच्यते कर्त्रादिभावस्य ततश्चाकाशाद्वायुः वायोरग्निरितिक्रमोनविवक्षितः किंतर्हिज्ञानज्ञेयानांसहैवोत्पत्तिरित्यर्थः २० अधि

येनपश्यतितच्चक्षुः शृणोतिश्रोत्रमुच्यते जिघ्रतिघ्राणमित्याहूरसंजानातिजिह्वया १९ त्वचास्पर्शयतेस्पर्शंबुद्धि
विक्रियतेसकृत् येनप्रार्थयतेकिंचित्तदाभवतितन्मनः २० अधिष्ठानानिवैबुद्ध्याहिपृथगर्थानिपंचधा इंद्रियाणी
तियान्याहुस्तान्यदृश्योधितिष्ठति २१ पुरुषेतिष्ठतीबुद्धिस्त्रिषुभावेषुवर्त्तते कदाचिल्लभतेप्रीतिंकदाचिदनुशो
चति २२ नसुखेननदुःखेनकदाचिदपिवर्त्तते एवंनराणांमनसित्रिषुभावेष्ववस्थिता २३

तिष्ठतिरूपादीन्बुद्धिःप्रकाशयत्येतेभ्योधिष्ठानानिकरणानिबुद्धेःकर्त्र्याःअदृश्यआत्माऽधितिष्ठतिस्वरूपसन्निधिमात्रेणइंद्रियाणिव्यापारयतिन्स्कां तदुक्तो
हं २१ एतदेवाहपुरुषेइति त्रिषुभावेषुसत्त्वरजस्तमोमयेषुसुखदुःखमोहात्मकेषुतानेवक्रमेणाहकदाचिदिति २२ एवंत्रिषुभावेष्ववस्थितांबुद्धिंमनसिवर्त्तते म
नोद्वाराइंद्रियविषयेष्वपीतिद्रष्टव्यं २३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

५१

मो०
६१

सेयमिति सेयं सर्वात्मिकापि बुद्धिः भावान् खलु दुःखमोहानन्दात्मिकापि सती अतिक्रम्य वर्त्तते तत्र योग्यो दृष्टान्तः सरितां भर्त्ता ईश्वरपि नाऊर्मिमान् सागरः महावेलामि
वेति श्लेषः अयमर्थः यथा समुद्रप्रभवानां नदीनां समुद्रं प्राप्तानां वीच्यः समुद्रे निमित्ति रोधीयन्ते एवं बुद्धिप्रभावानां देहेन्द्रियविषयाणां योगेन बुद्धौ लीयमानानां संस्का
राः बुद्धेरेवाकारतया तिरोधीयन्ते इति बुद्धेर्गुणातीतत्वमुच्यते यथा घटप्रकाशे चक्षुरालोकसहकारेण समर्थं दीपप्रकाशेन तन्निरपेक्षं विषयसेव प्रकाशात्मता

सेयं भावात्मिका भावं स्वीनेतानतिवर्त्तते सरितां सागरो भर्त्ता महावेला
मिवोर्मिमान् २५

न एवं धीवृत्ति रिवदाभास सहकारेणैव घटादीन्प्रकाशयति यथोक्तं बुद्धितत्स्थ चिदाभासावुभौ व्याप्नुवंतो घटं तत्राज्ञानं धिया नश्येदाभासेन घटः स्फुरेदिति आत्मनि
तु धीवृत्तिरेवापेक्षिता विषयस्य प्रकाशात्मत्वान्न प्रकाशमानेत्वानं देधीवृत्तिः कतक रजोवत् स्वजातीय स्वसंततं विनाशयन्ती स्वयमपि विलीयते तद्वाच संस्कारात्मता
सती सा सत्वादिकार्याणि खलु दुःखमोहाख्यानि अतिक्रम्य गना भवति सुखसौख्य मोहस्याविनाभावि समाप्योभेदं इति २५ ॥ ॥ ॥ राम०

६२

ननुस्वात्माकारवृत्तिमत्याबुद्धेर्गुणातीतत्वोपगमेज्ञानसमकालमेवदेहपातःस्यात्तेनच्छायास्तस्याःमूलकारणस्याज्ञानस्यनाशेनपुनरुत्पादाद्योगादिष्याशंक्याहस्मृति
भावेति सत्वादिभावानस्मृतिक्रांतापिबुद्धिर्भावेमनसिनिर्हृतिकतयासत्तामात्रेमनसिवर्त्तनेज्ञानकालेस्वरूपेणास्तीत्यर्थः तपश्चाद्व्युत्थानकालेप्रवर्त्तमानंर
जः तद्भावंबुद्धिभावंअनुवर्त्ततेघटकादिमवद्विलीनापिबुद्धिः रजोगुणेनशीलेनपूर्वमिवपुनर्घनीक्रियतेइत्यर्थः अयंभावः सम्यग्ज्ञाननाशेऽज्ञानलेशेनमा
ङ्गंधवद्लेशतोऽनुवर्त्तमानाऽविद्याप्रारब्धकर्मपराधीपुनः पुनर्देहादीन्कल्पयतिप्रारब्धकर्मोपरमे तुनिरवद्य नाशान्निष्प्रत्यूहं कैवल्यमिति २५ साबुद्धिर्यदारज

स्मृतिभावगताबुद्धिर्भावेमनसिवर्त्तते प्रवर्त्तमानंतुरजस्तद्भावमनुवर्त्तते २५ इंद्रियाणिहिसर्वाणिप्रवर्त्तयतिसातदा
तिःप्रीतिसत्वंरजःशोकस्तमोमोहस्तुतेत्रयः २६ येयेचभावालोकेस्मिन्सर्वेष्वेतेषुवैत्रिषु २७ इतिबुद्धिगतिःसर्वाव्याख्याता
[illegible] सर्वेसत्वेषुदृश्यते २९

नातथमात्त शाद्र्याणि वसर्वाणि विजेतव्यानिधीमता २८ सत्वंरजस्तमश्चैवप्राणिनांसंश्रिताःसदा त्रिविधावेदनाचैव २४

सात्वात्मिकाभवतितदाहिप्रसिद्धइंद्रियाणिप्रवर्त्तयतितत्तस्वविषयसंबंधात्सत्वसत्वात्मिकैबुद्धिः विषययाथात्म्यज्ञानंप्रवर्त्तते तथातमोभावःतमसावि
षयाज्ञानेनजनितोभावः विपर्यासरूपः शुक्तिरजतादिःप्रीतियोगात्सुखगतरागादिदोषान्प्रवर्त्तते प्रमात्वरूपंविपर्ययरूपंवाज्ञानंविषयेंद्रियसंबंधाज्जायतेइत्यर्थः
२६ ततश्चप्रीसादयः सत्वाद्यात्मानःप्रवर्त्तते भावाःशमदमकामक्रोधभयविषादादयः २७ बुद्धिव्याख्यानंप्रयोजनमुपसंहरतिइतीति २८ प्रीतिःसत्वमित्युक्तमर्
थंप्रपंचयतिसत्वंरजस्तादिना २९ ॥ ॥ ॥

62

द्वैविध्यमेवाह सात्विकीति सार्द्धेन तमोगुणो प्रादुर्भूते सति संयुक्तौ एवौक्तौ सुखदुःखस्पर्शौ न भवतः किंतु मोहरूपे वेत्यर्थः ३१ संरभ्य भीत्या दुःखावसंधानात् दुःखमेव वर्द्धिष्यत इति भीमादुःखं न चिंतयेत् न्वगणयेदित्यर्थः ३३ इष्टवस्तुश्रवणदर्शनप्राप्त्युपभोगजानि सुखानि क्रमेण प्रीत्यानंदसुखाख्यानि प्रियमोदप्रमोदानंदापरप-

सात्विकी राजसी चैव तामसी चेति भारत । सुखस्पर्शः सत्वगुणो दुःखस्पर्शो रजोगुणः ३० तमोगुणेन संयुक्तौ भवतो व्या-
वहारिकौ ३० तत्र यत्प्रीतिसंयुक्तं काये मनसि वा भवेत् । वर्तते सात्विको भाव इत्यवेक्षेत तत्तथा ३१ अथ यद्दुःख-
संयुक्तमप्रीतिकरमात्मनः । प्रवृत्तं रज इत्येवं तन्न संरभ्य चिंतयेत् ३२ अथ यन्मोहसंयुक्तमव्यक्तविषयं भवेत् । अप्रत-
र्क्यमविज्ञेयं तमस्तदुपधारयेत् ३३ प्रहर्षः प्रीतिरानंदः सुखं संशांतचित्तता । कथंचिदभिवर्तंत इत्येते सात्विका गुणाः
३४ अतुष्टिः परितापश्च शोको लोभस्तथाऽक्षमा । लिंगानि रजसस्तानि दृश्यंते हेत्वहेतुभिः ३५ अवमानस्तथा मो-
हः प्रमादः स्वप्नतंद्रिता । कथंचिदभिवर्तंते विविधास्तामसा गुणाः ३६ ॥

र्यायाणि प्रशांतचित्तता निर्विकल्पसुखता एकब्रह्माख्या कथंचिदिति दौर्लभ्यमुक्तं ३४ हेत्वहेतुभिः हेतुभिरहेतुभिश्च आहारादिषु दृष्टेष्वसामर्थ्यादतुष्टिः हे-
त्वाधाद्यनिवृत्तिहेतुभिः सर्वसंपन्निमतस्यापि अतुष्टिः सा अहेतुका केवलमोहकार्यमित्यर्थः ३५ स्वप्नो निद्रा तत्सहिता तंद्रिता तंद्रयुक्तत्वं कथंचिदित्यना-
ग्यातिशयात् ३६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

दूरंगं दुर्लभेऽपि वस्तुन्यासक्तं बहुधागामि अनेकेषु विषयेषु युगपन्निपतितं संशी ते प्रार्थनादेहीति दैन्यभाषणं सुनियतं निरुद्धवृत्तिकं ३७ वृत्तिनिरोधफलं सत्वपुरुषाम
नात्ख्यातिमाह सत्वेति सत्वं बुद्धिसत्वं क्षेत्रज्ञः साक्षी तयोः अंतरं भेदं तत्साधः पिंडवद्दिनरेतराविवेकात्मागम्यहीत एकः सत्वं गुणानहंकारादीन् ३८ एतौ मश
कोदुंबरौ तयोः सत्वक्षेत्रज्ञयोः ३९ प्रकृत्या स्वभावेन ४० ननु मशकोदुंबरवज्जलमत्स्यवद्वा तयोः संयोगश्चेदुभयोरपि विभुत्वादपरिहार्यः संयोगः स्यादित्या
शंक्याह नेति न विदुरिति गुणानां जडत्वमुक्तं वेत्तीति क्षेत्रज्ञस्य चिदात्मत्वमुक्तं अतश्चिज्जडयोर्वास्तवः संबंधो नोपपद्यते दृष्टांते तु जडयोरेव मीनादिशरीरयोर्जलादिना

दूरंगं बहुधागामि प्रार्थनासंशयात्मकं मनः सुनियतं यस्य स सुखी प्रेत्य चेह च ३७ सत्वक्षेत्रज्ञयोरेतदंतरं पश्य सूक्ष्मयोः
सृजते तु गुणानेक एको न सृजते गुणान् ३८ मशकोदुंबरौ वापि संप्रयुक्तौ यथा सदा अन्योन्यमेतौ स्यातां च संप्रयोग
स्तथा तयोः ३९ पृथग्भूतौ प्रकृत्या तौ संप्रयुक्तौ च सर्वदा यथा मत्स्यो जलं चैव संप्रयुक्तौ तथैव तौ ४० न गुणा विदुरात्मा
नं स गुणान्वेत्ति सर्वशः ४१ परिद्रष्टा गुणानां तु संस्रष्टा मन्यते तथा ॥

जडेनैव संबंधः ४१ एतदेवाह परिद्रष्टेति उक्तयोर्गुणानां देहाहंकारादीनां द्रष्टापि सन् तत्तादात्म्यापत्त्या मन्यते। नहि द्रष्टृदृश्ययोः पुंगुणयोरभेदः संभवति प्रती
यते वा भेदः अहं गौरोऽहं काणोऽहं सुखी अहं कर्तेति। तस्मात्सत्महाद्रष्टृदृश्ययोरिवानयोराध्यासिकः संबंधस्तस्यार्थः संसृष्टेति पाठे संमिश्रैकीभावेऽस्तीति यावत् एकवचना
त् आत्मानि एकीभावेन तादात्म्येन गुणानां द्रष्टा कल्पकः संसृष्टा चिदात्मा विषयाणां मम तेऽभिमानं करोति ४१ ४१ ४१ ४१

स२ ८१

नन्वविदात्मा गुणासंगी चेत्घटपिहितप्रदीपवन्न किंचित्प्रकाशयेदित्याशंक्याह इंद्रियैरितिप्रदीपार्थं स्वार्थप्रकाशनं घटछिद्रैरिव घटपिहितोदीप इत्यर्थः इंद्रि
यैः मनसा हेषद्भिः ४३ संप्रयोगः संबंधः कथं अनादिः ४४ सत्वक्षेत्रज्ञयोः संप्रयोगो ऽनिर्वचनीय इत्याह आश्रय इति आत्मनः असंगत्वान्निर्गुणत्वाच्च जन्
काष्टवदूपरूपिवह्नानतयोराश्रिताश्रयभावोस्तीत्यर्थः क्षेत्रज्ञ सचकस्त्वन आश्रयो नास्ति स्वमहिमप्रतिष्ठत्वात् गुणाः सत्वमचेतनत्वेनतिश्चाचीन्यदिंतसत्वस्या
श्रयः प्रकृतिः शाखायाइवतरुः सत्वस्यप्रकृतेरच्छत्वात् तच्छोनात्व पिहितं यदासीत्तस्मात्तेनहिप्रत्यग्रूपैर्दिप्यतिमन्यत्तस्याच्छत्वावगतेः कथंतर्हि सत्वा
मा१

इंद्रियैरुक्तप्रदीपार्थं कुर्वते बुद्धिसत्तमैः निर्विचेष्टैरजानद्भिः परमात्मा प्रदीपवत् ४३ सजेत हिगुणान्तत्वं क्षेत्रज्ञः परिप
श्यति संप्रयोगस्तयोरेषसत्वक्षेत्रज्ञयोर्ध्रुवः ४४ आश्रयो नास्तिसत्वस्य क्षेत्रज्ञस्य चकश्चन सत्वं मनगुणाचेकरावन ४५

न:संस्पृजते१
न्वस्या२

स्यात्मलाभइत्यत आहचेतनासत्वस्यगुणाइतिभुक्तोदितायत्वात्चाप्यसत्रज्ञ तस्यविशेषणं भवतितद्वेतनस्तस्मिन्नप्यसत्वस्य संवि शेषणंभवति तमिमंस
त्वेचेतनानुवेधमात्रं कृत्यआत्माजडश्चेतनानहुणाः साचविकृतिरुणावस्थपिनीतिवध्वंवश्च वः प्रलयंतिउक्तेर्थेहेतुमाह सत्वमिति संस्पृजतेनिर्दिशतिप्रका
शयतीत्यर्थः चैतसिद्धमनआदिकमेवसत्वस्यकार्यंप्रथतेनतन्मत्वमनतागुणाश्वतत्वेषांसर्काणामसत्वात्वमित्यर्थः नहिनिपुणोरथयीहृणमाणारजूरगोपारनम
वतरतीतिभावः ४५ ॥ ॥ फी१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स्प१ ह२ नि३

अथात्मविदुपायमाह रश्मीनिति हृत्त्रिवक्तुलाये क्रूपा वहुवचनं तेषां तत्त्वसत्त्वस्य रश्मीनिंद्रियाणि ४५ प्राकृतं स्वाभाविकं कर्म त्यक्त्वा सन्न्यस्येत्यर्थः आत्मरतिः अनन्यनिष्ठः मुनिः ध्यानशीलः सर्वेषां भूतानामात्मैव भवतीति सर्वभूतात्मभूः य एवं वेदाहमस्मीति स इदं सर्वं भवत्यात्मा ह्येषां स भवतीत्यादिश्रुतिभ्यः आत्मनः सर्वात्मावगतेः तस्मात्तस्य मोक्षः ४६ एवंविदः कर्मलेपसदृशं तमाह यथेति वारिचरः हंसः तथा च श्रुतिः तं विदित्वा न कर्मणा लिप्यते पापके

रश्मींस्तेषां स मनसा यदा सम्यक् प्रपश्यति तदा प्रकाशते स्यात्मा घटे दीपो ज्वलन्निव ४५ त्यक्त्वा यः प्राकृतं कर्म नित्यमात्मरतिर्मुनिः सर्वभूतात्मभूतस्तस्मात्स गच्छेदुत्तमां गतिं ४६ यथा वारिचरः पक्षी सलिलेन न लिप्यते एवमेव कृतप्रज्ञो भूतेषु परिवर्त्तते ४७ एवं स्वभावमेवैतत्स्वबुद्ध्या विहरेन्नरः अशोचन्नप्रहृष्यंश्च समो विगतमत्सरः ४८ स्वभावयुक्त्या युक्तस्तु स नित्यं सृजते गुणान् ऊर्णनाभिर्यथा सूत्रं विज्ञेयास्तन्तुवद्गुणाः ४९ ॥ ॥ ॥ ॥

वेति ४७ एवं स्वभावं अलेपस्वभावं एतत् अस्मात्मरूपं स्वबुद्ध्या निश्चित्येति शेषः ४८ एवंविदो जीवन्मुक्तिमाह स्वेति स्वभावे स्वरूपे युक्तिर्योगस्तदा देहेंद्रियादिनादात्माध्यासकृतां पररूपतां परित्यज्य स्वरूपावस्थित्या युक्तः स्वस्थः विद्वान् नित्यं गुणान् भूतभौतिकान् योगैश्वर्यबलेन सृजते यस्मादयं तन्तुः प्रतिबद्ध आत्मनि उपक्रमस्तविस्वक्रमस्य हि विश्वस्य कर्तेति श्रुतेः ऊर्णनाभिर्दृष्टान्तो भिन्नमिव तत्वोपपादनाय दर्शितः ४९

नि१

मो० ६४

64

एवंजीवन्मुक्तः प्रारब्धकर्मोपष्टब्धदेहः प्राक्संस्कारवशात्तत्परस्थितैर्गुणैर्दृष्टिसमसमयारब्धं प्रशस्तयोगैश्वर्यं गणानिमादिनावानिर्विकल्पध्यानेनप्रावर्त्तीयतीत्यर्कं
प्रारब्धकर्मसमासौ किंगुणाः प्रदवृन्निवर्त्तन्ते उत्तरजूरगवन्नु नेइतिमीमांसते प्रधानत्वादितिद्वाभ्यां नचकृतार्थं प्रतिनष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वादितियोगाः प्र
धानंत्रिगुणात्मकं विदेहकैवल्यभाजं प्रतिनष्टंधूलमपिप्रधानं तत्र नोसंसाधारणंनिरन्वयनाशइदानीं तनानां संसारोपलंभोनस्यात् नचकश्चिन्मुक्त एवनास्तीति
वक्तुंशक्यं इदानीं तनानामपि मुक्तावनाश्वासप्रसंगादित्याकूतं हृदयवदति प्रधानत्वान्निवर्त्तन्तइति प्रधानत्वादपिगुणाः ननिवर्त्तन्ते इतितदेतद्व्यपति निवृत्तिःप्र
त्यक्षेणनोपलभ्यतइति अयंभावः सतः पदार्थस्यादर्शनं सान्निध्याभावाद्वा दृष्टिलोपाद्वालोकेऽवगतं तत्रनाद्यः प्रधानस्यविभुत्वात् नांत्यः प्रत्यक्षस्यात्व

प्रधानत्वान्निवर्त्तन्ते निवृत्तिर्नोपलभ्यते प्रत्यक्षेण परोक्षं तदनुमानेन सिध्यति ५०

दृष्टत्वात् तथा रज्जूरगवत्प्रधानस्यापुद्वाद्वद्दृष्टीभेदेन न [illegible] त्वान प्रत्वेवोध्येन न घटवत्तन्नयत्वपरोक्षेन प्रत्यक्षे प्रत्यक्षविरोधादितिभावः परोक्षंतदनुमाने
नसिध्यति अनेनमानोहृदंततप्र [illegible] धावस [illegible] सत्त्वसापिदृष्टीभेदेननाशावि [illegible] चनं किंचकेवलनमानेन वंधमोक्षव्यवस्थानथानपपत्याप्रधानस्यप्रत्यक्षा
दिप्रमाणासिद्धं प्रपुंवकारणासनिसानमेपस सर्वप्रमाणाविरोधापातान्मिथ्यात्वमपिनाध्यवसातंशक्यमतोगत्याकृतार्थं प्रतिनष्टमनष्टं तदन्येयप्रमिति
यद्वापरोक्षक्रूक्तिः प्रमीणप्रवृत्तिनिरपेक्षं च अनुमानं स्मृतिः प्रामाण्यप्रतिसापेक्षत्वात् तथा च नेहेनानास्ति किंचनेतिप्रपंचस्यबाधः प्रत्यक्षासिद्धः नष्टमप्य
नष्टमितिध्वंसपक्षः स्मृतिसिद्धः तेन विरोधेनपरोक्षं स्यादितिन्यायेनध्वंसस्मृतिः प्रमाणमितिभावः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ मो०

६४

उ २

एवमेके नामुनाजीववादिनो व्यवहारानुरोधात् व्यवस्यन्ति निश्चिन्वन्ति अपरे एकजीववादिनो निवृत्तिरेव स्वाज्ञानकृतः प्रपंचस्तन्नाशे कार्त्स्न्येन निवर्त्तते नहि वैरा
ग्यस्वप्ने दृष्टो गंधर्वैश्च प्रबोधेन बाधितोपि मे देहस्मारन्हरगवरस्मीति शंक्यवक्तुं किंतु निरस्वपनाश एव तसेत्सपि केचिद्व्यवस्यन्ति एवमेतदुभयं दर्शितं तन्मध्येऽन्यतर
मतं संशयार्थो सम्यक् शास्त्रान्निश्चित्य यथामति व्यवस्येत् तथा नेनन साक्षात्कुर्यात् ५१ हृदयग्रंथिं अन्योन्याध्यासं तत्तापः पिं‍डवत् बुद्धिकृतं नैरीयोः एकलोलीभावः
पी

एवमेके व्यवस्यंति निवृत्तिरिति चापरे उभयं संशयार्थेन व्यवस्येत यथामति ५१ इतीमं हृदयग्रंथिं बुद्धिभेदमयं दृढं वि
मुच्य सुखमासीत न शोचेच्छिन्नसंशयः ५२ मलिनाः प्रभवः शुद्धिं यथा प्राप्नोति महीं नराः अवगाह्य मुनिर्ह्मो विधि
ज्ञानमिदं तथा ५३ महानद्या हि पारज्ञस्तप्यते न तदन्यथा न तत्तप्यति तत्त्वज्ञः फले ज्ञानेतरस्तत[?] ५४ ए
वं ये विदुरध्यात्मं कैवल्यं ज्ञानमुत्तमं ५५ ॥

तथा हि देहस्य बुद्धिधर्माः दुःखादयः बुद्धौ चकृत्वाद्यधर्माः सत्वचित्वादयो ह्ययं तेन बुद्धिकृतो यो भेदस्तन्मयं तत्प्रधानं तं विमुच्य सत्वपुरुषयोः पृथक्त्वज्ञानेन साक्षा तथा
चश्रुतिः भिद्यते हृदयग्रंथिश्छिद्यंते सर्वसंशया इति ५२ नदीमिव इदं ज्ञानमवगाह्य मलिनाः शुद्धिं प्राप्नुयुः इति विद्धि यथोक्तं न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ५३
महे तिन हि पारदर्शनमात्रात्कृतकृत्यता किंतु नौकादिना पारप्राप्त्यैव फलं आत्मनि तत्त्वज्ञानमात्रादेव न पुनरनुष्ठानांतरापेक्षेति भावः ५४ उपसंहरति एवमि
त्यर्द्धेन अध्यात्मं आत्मनि तत्त्वदर्शी केवलं निर्विषयं कैवल्यमिति पाठे स्वार्थे ष्यञ् ते ज्ञानं लभंत इति शेषः ५५

ज्ञाने २

का से १

मो०
६५

65

प२

एतामितिस्त्रीत्वंविधेयलिंगापेक्षया इदमेवज्ञानंसर्वभूतानामागतंभूतानांलयोदयस्थानंइतिशास्त्रतोवुद्ध्वाध्यानेनसूक्ष्मयावुद्ध्याविवेच्यशनैःसुखंनंततः
शममंततइतिपाठःस्पष्टार्थः ५६ शमंकोलभतइत्यतआहत्रिवर्गइति विदितःकृपिस्थत्वेनज्ञातःप्रेक्ष्ययत्नकृतकंतदनित्यकालानवधृत्वदिसन्नमानोपगृहीत
यातद्यथेहकर्मजितोलोकःक्षीयतएवमेवामुत्रपुण्यजितोलोकःक्षीयतइतिश्रुत्याधर्मफलस्यचलत्केशीवार्थकामस्तत्ववयोश्वानित्यत्वंनिश्चित्यविमुंच

एतांवुध्वानरः सर्वांभूतानांमागतिंगतिं समवेक्ष्यचशनैर्वुद्ध्यालभतेशममंततः ५६ त्रिवर्गोयस्यविदितःप्रेक्ष्ययश्चविमुंच
तिअन्विष्यमनसायुक्तस्तत्वदर्शीनिरुत्सुकः ५७ नचात्माशक्यतेद्रष्टुमिंद्रियैश्चविभागशः तत्रतत्रविसृष्टैश्चदुर्वार्यैश्चा
कृतात्मभिः ५८ एतद्बुध्वाभवेद्बुद्धः किमन्यद्बुद्धलक्षणं विज्ञायतद्धिमन्यंतेकृतकृत्यामनीषिणः ५९ ५९

त१

तितंत्यजतिसम्यक्त्यजतीत्यर्थः अन्विष्यश्रवणमननाभ्यांनिश्चित्ययुक्तोध्यानशीलः निरुत्सुकःआत्मदर्शनेनैवसर्वकामावाप्तेरमनास्थानमृत्सः ५७ न
वेतितत्रतत्ररूपादौ अकृतात्मभिःइतिश्रुतेः इंद्रियैर्वृत्तत्वात्आत्मैककारत्वातेपरंतत्वस्थत्वेनदर्शनेनवमुखं अतःअभेदग्रहेणतिरोधानात्कृतार्थतानाशहे
कृतावैतेषामितितानिनिरोद्धव्यामेवेतिभावः ५८ इतोपेक्षयाधिकंज्ञातव्यंनास्तीत्याहएतदिति ५९ ॥ ॥ ॥ ॥

स्पभेद

ग्राम०
६५

ज्ञानफलंदृष्टादृष्टभयनिहन्तिकमाहनभवतीतिद्वाभ्यांभयंसंसारदुःखं यतयस्माद्धेतोः रज्ज्वुरगादिवद्वैतात् विदुषांमहद्भयंतत एवचाभिमानात् विदुषांभयंनभवतिहियस्मात्
अज्ञानसंसर्गोवैबंधमोक्षोअतः सर्वेषांगतिः मुक्तिःस्वरूपात्मिकातस्यैवहियतः गुणांश्चाधेयत्र्यपनेयेवासतिगुणानांश्चाधानापकर्षतारतम्यात् । अतस्तांयव
देतिनतत्रनिर्गुणेइत्यर्थः ६० यइति निष्कामंकर्मप्राचीनदोषापहमितिपूर्वोक्तोर्थः नतुभयंप्राचीनमेमेहिकंचकर्मतस्यविदुषः कुर्वतोपिनापूर्वंप्रियंबंधं
जनयति तद्यथेषीकातूलमग्नौप्रोतंप्रदूयेतैवंहास्यसर्वेपाप्मानःप्रदूयंते । तद्यथाऽपुष्करपलाशआपोनश्लिष्यंतएवमेवंविदिपापकर्मनश्लिष्यतइतितयो

नभवतिविदुषांततोभयंयदविदुषांस्यमहद्भयंभवेत् नहिगतिरधिकास्तिकस्यचित्सतिहिगुणेप्रवदं
ति[illegible]न्यतल्पतां ६० यःकरोत्यनभिसंधिपूर्वकंतच्चनिर्णुदतियत्पुराकृतं नापियंतदुभयंकुतःप्रि
यंतस्यतज्जनयतीहकुर्वतः ६१ लोकमातरमरूपतेननस्तस्यतज्जनयतीहमर्वतः ७

दोहास्लेषप्रवणात् कुतःप्रियमितिमोक्षउत्तितकर्मणांकारणांत्वहूर्तमिमितिभावःनास्यकृतेनेनिष्कृतेःअकृतमोक्षःकृतेनकर्मणा ६१ अज्ञानफलंदृष्टादृष्टभय
मित्याहअर्द्धेनलोकमिति आतुरंकामक्रोधादिव्यसनैर्जर्जरीकृतंलोकंजनःपरीक्ष्यकोस्यपतेधिक्करोति तस्यकर्मणोपष्ठीतंआतुरंतत्रनिघ्नंकर्मभर्वतःसर्वास्व
योनिषुइहलोकेजनयतिजन्मदाति आतुरोजीवनंनिघ्नतेभ्यःस्वतिर्यक्त्वजायतइत्यर्थः ६२ ॥

तस्माल्लोकतत्त्वमालोच्य हितं तत्कर्तव्यमित्याह लोक इति लोके निरा विज्ञानसम्पन्न गभि निवेशं कुर्वन् आतुराणामेव कीदृशानां नष्टेन दृष्टेन च दारादि किं शोचतः
हाकष्टमितीदं शोचमानान् तथा तत्रैव पुत्रादिनाशे विषये कुशलानस्मात् संसारविवेकनिपुणानत्र शोचतः शोकहीनान्पश्य ॥ ६३ ॥ अथ यं कं च किं सद्यो मुक्तिं च एतां उपा
सकानां ज्ञानिनां च यदं यदनीयं ६३ विंशः निर्णीतमात्मतत्त्वं तत्साक्षात्कारो येन योगेन तं योगमाह हंत इत्यादिना चतुर्विधमालंबनमेवाह वः प्रकारं आलंबनानि च यो
गशास्त्रे प्रोक्तानि प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य विषयवती वा प्रवृत्तिः स्वप्ननिद्राज्ञानालंबनं वा यथाभिमतध्यानाद्वेति आलंबनानां तेषामप्येकैकं तं

लोकस्यातुरजनानिराविशन्नत्रैव वृद्धं पश्य शोचतः तत्र पश्य कुशलान शोचतो ये विदुस्तदुभयं यं पपरं स्मृतां ६३ शांतोमोक्ष
धर्मेषु भीष्म उवाच हंत वक्ष्यामि ते पार्थ ध्यानयोगं चतुर्विधं यं ज्ञात्वा शाश्वतीं सिद्धिं गच्छंतीह महर्षयः १ यथा स्व
नुष्ठितं ध्यानं तथा कुर्वंति योगिनः महर्षयो ज्ञानतृप्ता निर्वाणगतमानसाः २ नावर्तंते पुनः पार्थ मुक्ताः संसारदोषतः जन्म
दोषपरिक्षीणाः स्वभावे पर्यवस्थिताः ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

भावः अयमर्थः स्वकसपरकसवाऽभ्यासाद्यं पुनः स्थिरीकृतं तदालंबनं मनः कुर्यात् वा एतस्थैर्ये मनःस्थैर्यमवश्यंभावात् यद्वा बाह्यं सूर्यचंद्रतदृश्मिज्योतिरा
दिकं वा आमंतरं नासिकाग्रजिह्वादिवा चित्तालंबनं कुर्यात् यद्वा जाग्रत्निद्रयोरंतरालेयदस्मितामात्रं नानाति तन्मात्रालंबनं वा यथाभिमतं नीलग्रीवपी
तांबरादिविग्रहं षट्चक्रदेवतादिकं वा आलंब्य चित्तां स्थिरीकुर्यात् अनवहृवक्तं यानस्येवकृपते २ स्वभावे स्वस्वरूपे ३ ॥ १ ॥ ३ ॥ इति०

सर्वी[?]ष्ठविद्यास्तत्साधारणीमितिकर्त्तव्यतामाह निर्द्वन्द्वा इति निर्द्वन्द्वाः शीतोष्णादिसहा निर्ममत्वप्रकाशे स्थिताः विमुक्ताः लोभादिभिरिति शेषः नियमेषु शौ
चसंतोषादिषु स्थिताः निष्ठावंतः निष्परिग्रहा इत्यपि पाठः असंगा निःस्पृहा आदिसंगहीनानि प्रतिपक्षम्प्रमाणानि शांतिः प्रसादः एवंविधानि स्थानानि ४ तत्र
तेषु स्थानेषु ध्यानेन कर्मणोपलक्ष्ये यवस्तुना संश्लिष्टं एकीभावं गतं ध्ययन संश्लिष्टमिति प्राचीनपाठे प्रणवेन घंटानादवत् अतिदीर्घोच्चरितेन एकी

निर्द्वन्द्वा नित्यसत्वस्था विमुक्ता नियमस्थिताः असंगामविवादी निर्मनः शांतिकारिणश्च ४ तत्र ध्यानेन संश्लिष्टमेकाग्र्यं
धारयेन्मनः पिंडीकृत्येंद्रियग्राममासीनः काष्ठवन्मुनिः ५ शब्दं न विंदेच्छ्रोत्रेण स्पर्शं त्वचा न वेदयेत् रूपं न चक्षुषा विद्याज्जि
ह्वया न रसांस्तथा ६ घ्रेयाण्यपि च सर्वाणि जह्याद्ध्यानेन योगवित् पंचवर्गप्रमाथीनि नेच्छेच्चैतानि वीर्यवान् ७ ततो
मनसि संगृह्य पंचवर्गं विचक्षणः समादध्यान्मनो भ्रांतमिंद्रियैः सह पंचभिः ८

च१

मनः एकाग्रं एकं ध्येयमेवाग्रे विषयो यस्य तत् ५ स्फुरति न तु शब्दादयः तदेकाग्र्यं तत्रोपायः पिंडीकृत्येति मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोतीत्यादिश्रुतेर्मनः कूर्म
स्येव हि इंद्रियाणांगानि तेन प्रसारितानि विषयान्स्पृशंति तेनैव गुरुकृत्य पुंजीकृतेनांकु[illegible]चितानि न स्पृशंति सेयमिंद्रियाणां मनोमात्रात्मनावस्थितिः
पिंडीका[illegible]रः ५२ एतमेव स्पष्टयंति तिशब्दमिति ६ पंचानां श्रोत्रादीनां वर्गं प्रथमं अनतिप्याकुलयंतीति तथा एतानि शब्दादीनि ७ इंद्रियैः सह संम
भ्रांतं मनः समादध्यात् ध्येये एकप्रवणं कुर्यात् किं कृत्वा पंचवर्गं मनसि संगृह्य न तु रतिपूर्वोक्तप्रमाहारेणेत्यर्थ उच्यते ८

मो०
६०

67

म१

विसंचारिविषयसंचारशीलं पंचेंद्रियाणिविषयदेशप्रापकाणिनिर्गनिद्वाराणियस्मातत्पंचद्वारं चलाचलंचलेषु पिविषयेषुत्र्प्रचलंनिसमग्रं ग्रंतराहार्द्दाकाशेनिरा लंबदेहाद्यालंबनमसंकृत्वाध्यानपथेवर्त्तविधेध्यानालंबनेमनः समादध्यात ९ इंद्रियाणीति एषः समनस्केंद्रियपिंडीकरणलक्षणः ध्यानपथः पूर्वोमुख्यः विधित्सितः ग्रालंबनेनविवर्जितमित्यर्थः १० एतावतापिनकृतेकृत्यतेत्याहतस्मेतितसमनोबुद्धिंद्रियपंचकात्मकस्यसौम्यत्र्प्रात्मनः जीवस्यषष्ठंत्र्प्रांतरं ग्रंगम

ग१

विसंचारिनिरालंबंपंचद्वारंचलाचलं एवंध्यानपथेधीरः समादध्यान्मनोंतरा ९ इंद्रियाणिमनश्चैवयदापिंडीकरोत्ययं
एषध्यानपथः पूर्वोमयासमनुवर्णितः १० तस्यततसर्वेमतदूमात्मनः षष्ठमांतरं स्फुरिष्यतिमुहूर्त्ताद्विद्युत्खेघनेयथा ११
जलबिंदुर्यथालोलः पर्णस्थः सर्वतश्चलः एवमेवास्यचित्तंचभवतिध्यानवर्त्मनि १२ समाहितंक्षणंकिंचिद्ध्यानव
र्त्मनितिष्ठति पुनर्वायुपथंभ्रांतंमनोभवतिवायुवत १३ ग्रनिर्वेदीगतक्लेशोगततंद्रीरमत्सरी समाध्यात्मनश्चेतो
ध्यानेनध्यानयोगवित १४ ॥ ॥ ॥

नः एवंसंनिरुद्धमपिस्फुरिष्यतित्र्प्रतिचांचल्ये दृष्टांतोविद्युत ११ वायुपथंनाडीमार्गंप्राप्येतिशे षः मनोभ्रांतंभवतिनानाविधानिरूपाणिदृष्ट्वेतिशेषः तस्मिनशुक्लमततनीलमाकृः पिंगलंहरितंलोहितंतियोगमार्गेऽनेकनाडीरूपभ्रमणात १३ गतक्लेशः प्राप्त श्रमोपित्र्प्रनिर्वेदोयोगेनिर्वेदरहितः स्यात्तथागततंद्रीनिरालसः ॥ ॥ ग्रमत्सरीयरोत्कर्षसहः स्यात ध्यानेनध्येयाकारप्रत्ययप्रवाहेण १४ ॥ ॥

गम०
६१

तंचे२

कैवल्यमितितात्पर्य ४ विचारो १

विचारश्चेति प्रथमं समारब्धानस्य प्रागनुष्ठितयोगस्य योगिनः आदितः आदौ विचारः संध्यानविवेकः स च वितर्कश्च संजायते अधिकारिभेदेन तथाहि मध्यमानां सूक्ष्मवपुः
कल्पितेयीतां वाराद्विविधहेतेस्तत्र प्रणिधाने विचारः सोऽपि द्विविधः सविचारनिर्विचारभेदात् तत्र यदा शब्दतदर्थी हेत्वपूर्वकं भावनाप्रवर्त्तते स आद्यः तदुक्तेरेवं विना
द्वितीयः अयमेव स्थूलालंबनस्य वितर्कस्य सवितर्क निवर्तकोऽस्य द्वैविध्ये प्रकारभेदोऽधमाधिकारियोग्यः ननु विचारे वितर्के वा मानसिकी भौतिकी वा मूर्त्तिरेवा
लंबनं तस्याश्च ध्यानेन कीदृशं गवततन्मात्मस्वरूपमेव प्राप्यं न तु स्वरूपाया विति चेत सत्यं द्विविधं ध्यानं तत्र प्रणिधानं च तत्राद्य सिद्धं कल्पितं वा विषयमधिकृत्य प्रवर्त्तते न
वस्तुतत्त्वमवश्यमपेक्षते द्वितीयं तयथागत्यमारोपरीयदिष्टत्वाज्ज्ञाततत्त्वविशेषावगतये तदेवचक्रुः यत्नेन प्रणिधीयते इति प्रणिधानं वस्तुतत्त्वविषयं तत्र यथा
स्फटिकः स्वतः शुद्धः जपाकुसुमसान्निध्यात्तमध्यमस्य तत्रैव रक्तः स्फटिकस्याध्यासः अधमस्य स्फटिकांशप्रमोषे रा[illegible] तत्रैव सरागत्वाध्यासः त

विचारश्च विवेकश्च वितर्कश्चोपजायते मनःसमारब्धानस्य प्रथमं ध्यानमादितः ३५

त्रैवमव्रतमस्पर्शइकापारंदनीलत्वाध्यासः एवंविदात्मा स्वतः शुद्धः मायासान्निध्यादीशः तत्रैव ब्रह्मभावप्रमोषे सति अविद्यास्तरज्ञानाध्यासः तत्रापि अविद्या
प्रावल्ये सति विरोधीस्रः तत्र च वस्तुनि चित्तं प्रणिधित्सतः क्रमेण उत्तरोत्तराध्यासनिवृत्तौ पूर्वोध्यासो वर्तिष्यते सर्वोत्मनात्वज्ञाननिवृत्तौ स्फटिकमर्वदन्तपाधिशा
न्तत्वप्रकाशते तत्र विचारेणाम् त्याकारंतानीते चित्तम् जैरैकावयवत्यागेन स्मितमात्रं यदन्तरवचंदमात्रं वा भावयेत् ततस्तदपि त्यक्तागुंक्तयुक्त्या विराजिमनो धार
येत् ततस्तज्ज्ञाक्रमेण निर्गुणप्रतिपत्तिः तथा वितर्की लंबने स्थूलप्रतिमायां प्रणिधीयमाने चित्तं तत्त्वोपगतं भवति तथाहि प्रतिमायाविराट्‌रूपेवेत्तनेपंत्तिस्थाराणव
स्थाल्लेनाचेतनत्वं पाषाणत्वं चेतनमेवतघथानीवाभिनिवेशेन निरीक्ष्यमाणभक्तिरजनं तिरोधीयते शुक्तिस्वप्रकाशते एवनीयस्त्वेन चिंतमानोयाः मूर्त्तेर्जडत्वं तिरोधी
यते ॥ ॥

गता १ के ३ ह ३

मो०
६८

चेतनं चाविर्भवति ॥ अत एव वाणादयः स्वाराध्यैः शिवादिभिः सह व्यवहरंतीति वृक्षलमुपाख्यायते । तथा चेतनमर्त्तेरूपितत्वं विश्वरूपमेव तन्निरीक्षणेन तदेव विविश्व
रूपमाविर्भवति यद्रूपस्य यशोदा कृष्णमुखे यथार्जुनः कृष्णशरीरे । तदिदं वितर्कजं यत्सहं प्रक्षमोक्षं योगभाष्ये । तत्परं यत्सहं तच्चक्षुः ज्ञानमानयोर्बीजमिति तत्र घ्या । निर्विचा
रपरिपाकेपि सार्वर्त्स्यं तत् चित्तं निर्विचारवैशारद्येऽध्यात्मप्रसादः कृतंभरा तत्र प्रज्ञेत्यादिना ततः प्रसन्नक्रमेण । निर्गुणप्रतिपत्तिः तत्रपरा देहविस्मरणेन वाह्यमर्त्सीका
रं वृत्तेः सर्वात्मना भवतीति तदा स्वप्नभंगी मत्त एव कीदृग्भावस्वा स्वजीवभावो निवर्त्तते केवलमर्त्साकारो भवति सेयं महाविधेयानामधारणा यां प्रकृत्य सूचितं वहिरकल्पित
वृत्तिर्महाविदेहा ततः प्रकाशावरणक्षय इति उक्तौ विचारवितर्कौ व्यक्तालंबनौ मध्यमाधमयोगयोस्त्वव्यक्तालंबनावपि द्वौ सानंदस्म । स्मितौ उत्तमे योगयौ तत्र ग्र
क्षयत्वाऽव्यक्ते वित्तं धारयतो संतं देहविस्मरणे सति स्वक्षमेवेदं सर्वोऽस्मीति प्रसिद्धः सार्वात्म्ये सात्म्यसार्वकाम्यादपरैश्वर्यगुणा उपतिष्ठंते उत्तमस्य सोपसानं
दः तेषां च विलापनेनास्मितामात्रमवशिष्यते सोयं सास्मितः सत्वपुरुषान्यताख्यातिसंज्ञोऽहदयग्रंथिभेदश्च विवेकशब्देनोच्यते सचात्युत्तमस्य परवैराग्यवतो
नष्टाशेषभोगवासनस्यैश्वर्याविर्भावं विनापि भवतीति मत्वा सानंदस्याप्यत्रैवांतर्भावं विविच्य हित्वा वितयमेवोक्तं विचारस्वविर्त्तकश्ववितर्कश्चेति । तदेतस्य सत्त्
मालंबनं निद्राहीजागरस्यांते यो भाव उपजायते तं भावं भावयन् प्राज्ञः स्वस्थमक्षयमश्नुत इति श्लोकस्य पूर्वार्द्धमपि गुरूपदेशं विना दुर्गमं क्लेशसाध्यं च देहाभिमान
वतां । पद्योक्तं क्लेशोधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसामिति एतेन प्राणालंवनागतिर्व्यक्ताव्यक्तोभयालंबनात्त्रेया एतास्तु चतस्रः पिपीलिकायोगाविधा सवित र्कः
स्थूलसूक्ष्मकारणचैतन्येष्वन्तगतः विचारः सूक्ष्मकारणचैतन्येष्वधिमिरेवं विवेकः कारणचैतन्यमात्रमेव निर्वीजस्त्वेकैव स्वरूपः फलभूत इति साधनरूपेषु प्रपंचेन गणि

तदुस्सलंपश्चावितेन ९५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एम०
६८

मनसेति तुः अप्यर्थे समाधानं समाधिं कारयेत् कुर्यात् स्वसार्थे णिच् तदेवाह नेति निर्वेदः योगो न से स्यात् नीत उपरमो योगात् १६ स उपरमो न कर्त्तव्यः कालक्रमे
ण स्ववशं भावात् फलसेति सदृष्टांतमाह। पांशुरिति। करीषस्य कणो मयचूर्णं एतेषां राशयः जलेन सिक्ता मात्राः संतः परिभावनं मृत्साधाकारेण कल्प[illegible]न यांति न प्रा
प्नुवंति १७ बहुकालं जलक्लिन्नाः संतः चिक्कणतां प्राप्य मृत्साधाकारं गृहीतं शक्नुवंतीदृष्टिं चिरकालं योगं कुर्वन्मनस्तत्वाकारं कर्तुं शक्नुमित्याह किं चिदिति सूक्ष्मे

पं २

पाणां १

मनसा क्लिश्यमानस्तु समाधानं च कारयेत् न निर्वेदं मुनिर्गच्छेत् कुर्यादेवात्मनो हितं १६ पांशुभस्मकरीषाणां यथा वै राश
यः स्थिताः सहसा वारिणा सिक्ता न यांति परिभावनां १७ किंचित्क्लिन्नं यथा चासा क्षुद्रकचूर्णं मभावितं क्रमशस्तु शनै
र्गच्छेत् सर्वं तत्परिभावनां १८ एवमेवेंद्रियग्रामं शनैः संपरिभावयेत् संहरेत् क्रमशश्चैव स सम्यक् प्रशमिष्यति १९

हारकाचितमपि। चिरकालक्लेदगतसंजात बहुलस्नेहं भावितं शक्यमित्यर्थः १८ दार्ष्टांतिके योजयति एवमेवेति संपरिभावयेत् मृत्साधा[illegible]कारं नयेत् क्रमशश्च मृन्मयेरेके
कावयवत्वागक्रमेणातम पि चित्तस्याकारं संहरेत् अयं भावः यत्र यत्रालंबने स्थिरीभूतं चित्तं भवति तं तमाकारं परित्यजन् सोपानारोहक्रमेणोत्तरमाकारं प्रविशेत्
सर्वाकारोपरमे तत्प्रशाम्यति प्रकर्षेण शमं गच्छति निर्विकल्पं भवतीत्यर्थः तथा हि चित्तकौ द्विविधं गच्छेत् विचारादानंदस्मानंदात् अस्मितां ततः कैवल्यमिति क्रमो यो
गशास्त्रे प्रसिद्धः १९ ॥

स्वयमिति बुद्धिरिह तेऽधीः मनः पंचेंद्रियगणं च ध्यानपथे स्थापयित्वा नित्याभ्यस्तेन योगेन स्थाप्य [illegible] प्रविलाप्य दग्धेंधनानलवत् स्वयमपि शाम्यति यथोक्तं पंच तज्जमितं [illegible] जे निवृत्ताकारा चेतोवृत्तिः कतकरजोवत् वृत्यंतराणि शमयंती स्वयमपि शाम्यतीत्यर्थः २० न तदिति ऐहिकात् परमेश्वरात् सर्वांगिसंपन्नात् सार्वभौमपदात् स्वामुष्मिकात् हैरण्यगर्भपदाद्वा नततमाप्यं यत् तत्सुखं यतात्मने निरुद्धचित्तस्य योगिनो भवति तथा च श्रुतिः समाधिनिर्धूतमलस्य चेतसो निवेशितस्यात्मनि यत्सुखं भवेत् न शक्यते वर्णयितुं गिरा तदा स्वयं तदंतःकरणेन गृह्यत इति २१ रंस्यते तत्र चित्तः स्वयमेव तत्र रतिं प्राप्स्यति ततः सोऽहं ह्यापेक्षे इत्यर्थः निर्वाण

स्वयमेवं मनश्चैवं पंचवर्गं च भारत पूर्वं ध्यानपथे स्थाप्य नित्ययोगे[illegible]न शाम्यति २० न तत्पुरुषकारेण न च दैवेन केन चित् सुखमेष्यति तत्तस्य यदेवं संयतात्मनः २१ सुखेन तेन संयुक्तो रंस्यते ध्यानकर्मणि गच्छंति योगिनो ह्येवं निर्वाणं तन्निरामयं २२ शांतौ मोक्षधर्मेषु ध्यानयोगो नाम ॥ ॥युधिष्ठिर उवाच चातुराश्रम्यमुक्तं ते राजधर्मास्तथैव च नानाश्रयाश्च बहव इतिहासाः पृथग्विधाः १ ॥

कैवल्यं निरामयं निर्दुःखं २२ इति नैलकंठीये भारतभावदीपे शांतौ मोक्षधर्मेषु ध्यानार्थप्रकाशः एकोनविंशः ॥ ॥ चातुराश्रम्यं तत्र पूर्वं तत्राध्ययन संक्षिप्त मेकाग्रं धारयेन्मनः इत्येकोनत्रिंशत् सहितेन मनसैकाग्र्यं कृत्वा नित्यं ध्यायेदित्युक्तं तत्र जपस्य प्रसंगे विज्ञायते द्विधिफलादि किं स्यात् नवा इत्येकं पृच्छति चातुराश्रम्यमिति चतुर्णामाश्रमाणां हितं चातुराश्रम्यं ते तव वक्तं वचनं कृतमित्यन्तरश्लोकाद्विपरिणामेनाध्याहृत्य पंचे ते इति संबंधः षष्ठ्येन लोकाव्यपाति हितेति प्रतिषेधप्रसक्तिः स्यात् इतिहासाः पुरावृत्तानि १ ॥

काशास्त्रतत्त्वावबोधको वाक्यप्रबंधः ३ सांख्यं वेदांतविचारः योगं चित्तवृत्तिनिरोधः । क्रियाः कर्माणि एतेषां विधिः प्रकाशनं किं जापकशब्देन विवारहितकर्म
णो वा उच्यत इत्यर्थः ४ यज्ञविधिर्ब्रह्मयज्ञविधिः ५ अत्रेति अत्र जपविषये च कालमृत्युब्राह्मणानां संग्रहणं उदाहृतं मयैव वक्ष्यमाणं ६ सांख्ययोगौ यावुक्तौ
तयोर्मध्ये सांख्यं जपक्रियात्याग एवेत्या ह सांख्येति सांख्यमित्यर्थेन संन्यास इति वेदांते सांख्ये । तत्र हेतुमाह वेदेति विकारो हेत्वर्थः एतो वेदवादाः सर्वे ब्रह्मण्यवस्थिताः

श्रुतास्त्वत्तः कथाः सर्वा धर्मयुक्ता महामते संदेहोस्ति तु कश्चिन्मे तद्भवान्वक्तुमर्हति २ जापकानां फलावाप्तिं श्रोतुमिच्छामि भारत किंफलं जपतामुक्तं क्व वा तिष्ठंति जापकाः ३ जप्यस्य च विधिं कृत्स्नं वक्तुमर्हसि मेनघ जापका इति किं चैतत्सांख्ययोगक्रियाविधिः ४ किं यज्ञविधिरेवैष किमेतज्जप्यमुच्यते एतन्मे सर्वमाचक्ष्व सर्वज्ञो ह्यसि मे मतः ५ भीष्म उवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं यमस्य यत्पुरावृत्तं कालस्य ब्राह्मणस्य च ६ सांख्ययोगौ तु यावुक्तौ मुनिभिर्मोक्षदर्शिभिः संन्यास एव वेदांते वर्तते जपनं प्रति वेदवादाभिनिर्वृत्ताः शांता ब्रह्मण्यवस्थिताः ७ ॥ ॥

: यर्पवसन्नाः तुतुइयाह्यादिविधिपराः पतः शांताः निवृत्तिप्रधानाः उपासनापाख्यमानसक्रियात्वात्तु सरत्वे वेदांतानां शांतत्वं नपुंसकेत्यर्थः नन्वत्रात्मन्यसुक्रियार्थत्वा
दानर्थक्यमतदर्थानामिति परमर्षिणा । क्रियार्थानां सिद्धार्थावबोधकानां तन्नागच्छतीत्यादिवाक्यानामानर्थक्यात्प्रमाणाभिधानादिति तत्राह निवृत्ता इति र
जरिपेन सर्पइत्यस्ति सिद्धार्थबोधकस्यापि वाक्यस्य भयकंपापनयनिवर्तकत्वेनानार्थक्यं यथा एवं वेदांतानां कर्मार्थत्वाभावेपि न तथा च मानांतरेण व
गतब्रह्मात्मैक्यरूपसिद्धार्थपरत्वाद्वेदांतानां न तत्र जपायेक्षेत्यर्थः ७

मो०
७०

70

एवं च द्वात्मेकमपृथगितौ जपानपेक्षामुक्त्वा द्वयोरपि मार्गयोर्जप्यस्याराद्उपकारित्वेन अपेक्षां साक्षात्कारे अन्नावनपेक्षां वाह सांख्येति संश्रितौ जपमिति शेषः तथा हि विज्ञप्य
डि द्वारा तत्त्वमसीति वाक्यार्थज्ञाने आलंबनरूपत्वेन च योगे प्रणवजप उपकरोतीति न परन्तः साक्षात्कारः स्वरूपफलोपकारित्वेन ८ एतदेवाह यथेत्यादिना अत्रापि मार्गद्व
येपि मनः समाधिर्मनोनिग्रहः इंद्रियजयः ९ सत्यं च अग्निपरिचर्या अग्निपरिचर्या विविक्तानां शुद्धानां आहारादीनां एकांतदेशानां वा ध्यानं ध्येयाकारस्य प्रत्ययस्य प्रवाहः

सांख्ययोगौ तपावुक्तौ मुनिभिः सूक्ष्मदर्शिभिः मार्गौ तावुभावेतौ संश्रितौ न च संश्रितौ ८ यथा संश्रूयते राजन् का
रणं चात्र वक्ष्यते मनः समाधिरत्रापि तथेंद्रिय[illegible]जयः स्मृतः ९ सत्यमग्निपरीचारो विविक्तानां च सेवनं ध्यानं
तपो दमः क्षांतिरनसूया मिताशनं १० विषयप्रतिसंहारो मितजल्पस्तथा शमः एष प्रवर्त्तको यज्ञो निवर्त्तकमथो शृ
णु ११ यथा निवर्त्तते कर्म जपतो ब्रह्मचारिणः [illegible] एतत्सर्वमशेषेण यथोक्तं परिवर्जयेत् १२ ॥

तपः आलोचनं विषयदोषदर्शनात्मकं दमः जितानामिंद्रियाणां तत्त्वप्रतिपत्तियोग्यता १० विषयाणां विशेषेणावबद्धानां कामादीनां प्रतिसंहारो जपः शमः निगृहीत
स्य मनसः विक्षेपराहित्यं एष इति एष मनः समाध्यादिः जपतः प्रवर्त्तकः नाम मनाक् न तः स्वर्गादिजनको जपांगभूतो धर्म इत्यर्थः ११ निवर्त्तकं जपतो यज्ञं व्या
चष्टे यथेति कर्मनिवृत्तिर्मोक्षः स यथा संपद्यते स यज्ञो निवर्त्तक इत्यर्थः कर्मनिवृत्तिप्रकारमाह एतदिति एतत् मनः समाध्यादि परिवर्जयेत् निष्कामानुष्ठानेन
विपरीतं कुर्यात् १२ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ए०
७०

ति ३

तदेवाह। हेनानिहत्य त्वमिति विरंमित्यपि पाठः मार्गे विविक्ते निष्टि एकं वास्य नाभ्यंतरं वालंबनं यद्वितर्कविचारयोः प्रागुक्तं सूक्ष्मं स्थूलं च अव्यक्तं सानंदसास्मि
तयोरालंबनं। ततो ऽनाश्रयं निर्विषयं मुहुं चिन्मात्रं मिसर्गः १३ मार्गप्राप्तौ हेतुमाह कुशेति करंवमुकुलसदृशा न तु हृदयपिंडा तत्र स्थिताः नाड्यः कुशवत्स्थूलमू
लाः सूक्ष्माग्राः अग्रेहृदयपिंडं स्पृशंत्यो महलैर्ब्रह्मांडमापूरयंतिष्ठ" तदिदमुक्तं कुशोच्चयनियमस्य स्यास्तात् कुशहस्त इति परस्तात् कुशैः शिखीमुपरिष्टात्
कुशैः परिवृत इति समंतात्तस्मिन् कुशानां जालमध्ये इति हृदयपिंडे कुशैश्छन्नो यं पुरुषइति प्रभा द्वारा ब्रह्मीयस्येवास्य पुरुषस्य नाडीद्वारा ब्रह्मांडव्याप्तिरस्तीति ष्क

यार्ति १

विरतं मार्गमासाद्य मक्रोमनाश्रयं १३ कुशोच्चयनियमः सन् कुशहस्तः कुशैः शिखी कुशैः
परिवृतस्तस्मिन्मध्ये छन्नः कुशैस्तथा १४ ॥

तावपि तावाश्रसेताहितानामनायुरस्य पक्रम्य तस्य वारतस्य पुरुषस्य प्राचीदि शं प्रावः प्राणाद्दक्षिणा दिग्दक्षिणो प्राणाद्र्सा दिनापमेवा घोरदर्शितः तथा चैतद्व्या
ख्यातं वार्त्तिककरंव पुष्पवन्मेषा देवता हृदयाश्रया बहिर्गतं नाडीषु विषक्ता हृदयावधि यथास्य नाड्यः पंसः सुरध्यात्मं सर्वतो गताः अधिभूतं तथैवास्य
वायुमय्यः समंतगाः एतस्मादेव नि सूक्ष्मशरीरान्सर्वतोगताः अधिभूतात्मनैवायं नाडीलक्षणवर्त्मना आप्यैदं जगत्सर्वं स्थित आध्यात्मिकः पुमानिति तथा
च शरावहित प्रभावत सर्वद्वारपिधाने हार्दीकाशैरकीभूतं प्रज्ञानं अनादौ संसारे समनुभूत निखिल प्रपंचवासनावासितं तत्सर्वमिव भासयतीति चितः सार्वात्म्यमु
पि १
क्तं भवति १४ १५ १५ ॥

ता ४

नमइतिवाख्यानन्नवभावयेदिस्मांतरांश्वविषयानत्सजेदित्युक्तं सामंजीववज्ञाणोरैक्यंतत्रहेतुःमनसैवमनःप्रविलायनं मनोहिमक्रूवस्थेलीयतेतस्मात्तद्धिकारत्वा
भावात्तनापिमायायांतस्मात्तत्वलात अतःपरिशेषात्त्वय्यस्मिन्नेवतस्यलयइतियुक्तं १५ तद्विधासाम्यधियाप्रसगभेदेनेसर्थः ब्रह्मैवाहंब्रह्मैवत्वमादित्यहर्षा
ग्रहेदेहेदियादिभिन्नोविमुहोस्मीतिभावयेदितिसर्थः संहितांगयथायोगंप्रणवगायत्र्यादिहस्तांसमस्यतिचित्तस्थैर्यसंपन्नोसमं ग्रथेस्मानंतपैवेस

हिंसां २

विषयेभ्योनमस्कुर्याद्विषयान्नवभावयेत सामममुत्पाद्य मनसा मन सेवमनोहरेत १५ तद्विधाध्यायतिब्रह्मजप
वैसंहितां समस्यन्नवचांतांवैसमाधौपर्यवस्थितः १६ ध्यानमुत्तमहयस्तत्रसंहितावलसंश्रयात शुद्धात्मानपसारांतोनि
वृत्तद्वेषकामवान् १७ अरागमोहोनिर्द्वंद्वोनशोचतिनसज्जते नकर्त्ताकारणानांचनकार्याणामितिस्थितीः १८ नचा
हंकारयोगेनमनःप्रस्थापयेत्क्वचित नचात्मग्रहणोयुक्तोनावमानीनचाक्रियः १९

वधारणो १६ध्यानमितिसार्धश्लोकः ध्यानं ध्येयाकारप्रसयप्रवाहं संहितायास्तदुसादकत्वेहाराम्राहशुद्धात्मा शुद्धचित्तःतपसाविचारेणदांतोजितेंद्रियः
निवृत्तद्वेषाणांसर्वभूताभयप्रदानंयोगीनापः कामोवज्ञावासिविषयस्पृहा न १७ कारणानांकर्मणांकार्याणांफलभोगानां १८ प्रस्थापयेतसज्जीकुर्या
नात्क्वचित्कर्मकर्तृभोगकर्त्ते सेवा ॥ १९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वो१

४:

स्थानक्रियेयं १९ उत्कृष्टत्वेनाभिमतायस्य ध्यानेश्रद्धावानित्यर्थः अत एव ध्यानवान् ध्याननिष्ठः ध्यानद्वारकस्तत्त्वनिश्चयो यस्य स ध्याननिश्चयः ध्याने ध्यानालंबने स
माधिं चित्तैकाग्र्यं उत्पादयन् तदपि आलंबनं २० तस्मां त्यक्रमवीलं बनायां सर्वाभागकृतः निर्वीजसमाधिस्थः स सर्वं च सगानंदं विशते इत्युपक्रम्यते। को विशते
इत्युपक्रम्यते। को विशते यो निरिच्छः योगफले ऽणिमादावपीच्छा रहितः प्राणान् प्राणमनोबुद्धीन्द्रियात्मकं लिंगशरीरं लोकांतरगतिसाधनं यः सृजति स ब्राह्मीं
तनुं सत्त्वमिति सामानाधिकरण्येन तत्प्रविशति न तु उत्क्रामति तथा च श्रुतिः यो ऽकामो निष्काम आप्तकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामंत्यत्रैव समवनीयंत इति। तस्यब्रह्म

ध्यान १

स्थानक्रियापरो युक्तो ध्यानवान् निश्चयः ध्याने समाधिमुत्पाद्य तदपि न सृजति क्रमात् २० स वै तस्यामवस्थायां सर्वत्या
गकृतः सुखं निरिच्छस्त्यजति प्राणान् ब्राह्मीं संविशते तनुं २१ अथवा नेच्छते तत्र ब्रह्मकायनिषेवणं उत्क्रामति च मार्गस्थो
नैव क्वचन जायते २२ आत्मबुद्ध्या समास्थाय शांतीभूतो निरामयः अमृतं विरजः शुद्धमात्मानं प्रतिपद्यते २३ शांतो मो

कृष्णधर्मे जापकोपाख्याने॥ ॥

ब्रह्मविदः अत्रात्मनि समवनीयंते एकीभावेन विलीयंत इति श्रुतिपदानामर्थः २१ ब्रह्मकायो ब्रह्मलक्षणस्तत्सवं तस्य निषेवणं चेन्नेच्छति तर्हि उत्क्रामति जायते नैव
जन्म प्राप्नोति योगी स्वेच्छया कैवल्यं वा ब्रह्मलोकं वा गच्छतीति न तु संसारमित्यर्थः मार्गस्थः देवयानमार्गस्थः श्रीभगवतेप्येतद्दर्शितं यद्विश्वयास्यन्त्यपुनरमेषमपि सा
दिना २२ आत्मबुद्ध्या तत्त्वसाक्षात्कारेण विरजः रजोगुणयुक्तकार्यब्रह्मभाविलक्षणं आपेक्षिकं च अमृतं यथाहुः आभूतसंप्लवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यत इति
तदमृतं विरजः आत्यंतिकममृतं समास्थाय सम्यगास्थाय विषयीकृत्य शांतीभूतो निष्कामः निरामयं जरामरणविवर्जितं विशुद्धं निष्कलं च आत्मानं प्रतिपद्यते २३॥

विंशः ॥

भा ३

जापकानां योगसिद्धिप्राप्तिद्वारा जरामरणरहितत्वं स्वच्छया देहत्यागो ब्रह्मलोकं प्रतिगमनं विशुद्धकैवल्यं चेत्यतः कृत्स्नोपि जापकानां विशेषांगतिरस्तीति पृच्छति
गतीनामिति प्राप्तिः गतिः १ इत्याद्याः गतयः पूर्वोक्तगतितो हीनाः इति सूचयन्नाह निरयपदं प्रयुंजानः एषो नरपतिः शृणुष्वेति २ एकदेशेति उक्तस्यांग

युधिष्ठिरउवाच गतीनामुत्तमा प्राप्तिः कथिता जापकेष्विह एकैवेषा गतिस्तेषामुत यान्त्यपरामपि १ भीष्मउवाच शृणुष्वावहि
तो राजन्जापकानां गतिं विभो ३ यथा गच्छंति निरयाननेकान्पुरुषर्षभ २ यथोक्तमेतत्पूर्वं यो नानुतिष्ठति जापकः एकदेश
क्रियश्चात्र निरयं स च गच्छति ३ अवमानेन कुरुते न तुष्यति न हृष्यति ईदृशो जापको याति निरयं नात्र संशयः ४ अहंकार
कृतश्चैव सर्वे निरयगामिनः परावमानी पुरुषो भविता निरयोपगः ५ अभिध्यापूर्वकं जप्यं कुरुते यश्च मोहितः यत्रास्य रागः प
तति तत्र तत्रोपपद्यते ६ अथैश्वर्यप्रवृत्तेषु जापकास्तत्र रज्यते स एव निरयस्तस्य नासौ तस्मात्प्रमुच्यते ७ रागेण जापको जप्यं
कुरुते तत्र मोहितः यत्रास्य रागः पतति तत्र तत्रोपपद्यते ८
१९

तपं परस्तस्यैः ३ अवमानेन अश्रद्धया जपेप्रीत्यादिरहितः ४ अहंकारकृतः दर्पवंतः पुरुषः जापकः ५ अभिध्या फलाभिसंधिः यत्र फले रागः प्रीतिः तत्र तत्फ
लभोगनिमित्तं उपपद्यते योग्यं देहं प्राप्नोति ६ ऐश्वर्यं अणिमादिकं तत्प्रवृत्तानि प्रवृत्तानि येषु तेषु प्रवर्तमानेषु अणिमादिषु इत्यर्थः स एष तत्र राग एव ७ तत्र ए
श्वर्यविषये रागेण मोहितः ८ ८ ८ ८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

दुष्टा भोगासक्ता बुद्धिर्यस्य स दुर्बुद्धिः अकृतप्रज्ञं भोगानां दुरंतत्वाज्ञानशून्यः १० न संस्पर्शेन संयुक्तः इत्यस्य अविरक्तोपि हठेन सक्तभोग इत्यर्थः ११ अनिष्टं नैःस्वाभाविकं अनागंतुकत्वात् अनिमित्तमिति पाठेपि स एवार्थः अयत्नं काक्षनसानीतं। ब्रह्मणि प्रशमे स्थितं तद्द्वारा प्राप्यं तद्भूतः ब्रह्मभावं गतः

दुर्बुद्धिरकृतप्रज्ञश्चले मनसि तिष्ठति चलामेव गतिं याति निरयं वा नियच्छति ९ अकृतप्रज्ञको बालो मोहं गच्छति जापकः स मोहान्निरयं याति तत्र गत्वानुशोचति १० दृढग्राही करोमीति जाप्यं जपति जापकः न संस्पर्शेन संयुक्तो निरयं सोनुगच्छति ११ युधिष्ठिर उवाच अनिष्टं तत्परं यत्तदव्यक्तं ब्रह्मणि स्थितं तद्भूतो जापकः कस्मात् स शरीरमिहाविशेत् १२ भीष्म उवाच दुष्प्रज्ञानेन निरया बहवः समुदाहृताः प्रशस्तं जापकत्वं च दोषाश्चैते तदात्मकाः १३ शांतौ मोक्षधर्मेषु जापकोपाख्याने॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच कीदृशं निरयं याति जापको वर्णय स्व मे कौतूहलं हि राजन्मे तद्भवान्वक्तुमर्हति १ भीष्म उवाच धर्मस्यांशप्रसूतोसि धर्मिष्ठोसि स्वभावतः धर्ममूलाश्रयं वाक्यं शृणुष्वावहितो मम २ ॥ ॥ ॥

१२ दुःप्रज्ञानेन कामाक्रांतया बुद्ध्या दोषाः रागादयः तदात्मकाः दुष्प्रज्ञानात्मकाः १३ त्रयोविंशः निरयपदार्थं प्रसिद्धं गृहीत्वा पृच्छति कीदृशमिति कौतूहलं शुभकर्तृरपि अशुभनिरयप्राप्तिरित्याश्चर्यं १ धर्ममूलं वेदः परमात्मा च तौ आश्रयो यस्य २ २ २ २ २ २ २ २ २

मो०
७३

73

अमूनि वक्ष्यमाणानि परमात्मनां। महाबुद्धीनां दिव्यदेहानां संस्थानानि आकृतयः वर्णाः श्वेतपीता[illegible]ाः नानारूपाणि अनेकविधानि ३ आ[illegible]क्रीडाः क्री-
डास्थानानि उद्यानानि ४ परमात्मनः स्थानमस्येति परमा[illegible]त्माभिन्नं स्थानमपेक्ष्येत्यर्थः ६ एतद्देववर्णयन्ति त्रिभिः अभयमिति अभयं येन नाशभयमुक्तं

ना१

अमूनि यानि स्थानानि देवानां परमात्मनां नानासंस्थानवर्णानि नानारूपफलानि च ३ दिव्यानि कामचारीणि विमानानि
सभास्तथा आक्रीडा विविधा राजन्पद्मिन्यश्चैव काञ्चनाः ४ चतुर्णां लोकपालानां शुक्रस्याथ बृहस्पतेः मरुतां विश्वेदे-
वानां साध्यानामश्विनोरपि ५ रुद्रादित्यवसूनां च तथान्येषां दिवौकसां एते वै निरयास्तात स्थानस्य परमात्मनः ६ अ-
भयं चानिमित्तं च न तत्क्लेशसमावृतं द्वाभ्यां मुक्तं त्रिभिर्मुक्तमष्टाभिस्त्रिभिरेव च ७ ॥ ॥ ॥ ॥

प्रियाप्रियाभ्यां ?

यतः निमित्तं स्वभावसिद्धं क्लेशाः अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः तैः समावृतं च न असंगत्वादागंतुकमपि भयं तत्र नास्तीत्यर्थः द्वाभ्यां मुक्तं अशरीरं वाव
संतं न प्रियाप्रिये स्पृशत इति श्रुतेः यत त्रिभिर्गुणैः प्रियाप्रियहेतुभिर्मुक्तं गुणातीतत्वमपि कुतः यतोऽष्टाभिः पुरीभिः भूतेन्द्रियमनोबुद्धिवासनाकर्म-
वायवः अविद्या चेत्यमुं वर्गमाहुः पुर्यष्टकं बुधाः इत्युक्ताभिर्मुक्तं कार्यनिवृत्तौ कारणनिवृत्तिर्लेकृपत[illegible]इत्यर्थः एतदपि कुतः यतस्त्रिभिः ज्ञेयज्ञा-
नज्ञातृभावैर्मुक्तं ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७

राम०
७३

दृष्टमपि कुतः पञ्चश्चतुर्लक्षणवर्जितं लक्ष्यते ज्ञायते विषयस्वरूपमेभिरिति लक्षणानि दृष्टिश्रुतिमतिविज्ञानानि रूपादिहीनत्वात् तस्य विषयः गुणजाति
क्रियाहीनत्वात् शब्दस्य असंगत्वेन संबंधाग्रहात् अनुमानस्य सार्वभौमत्वेनाजडत्वाच्च न बुद्धेः तथा च श्रुतिः न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येः न श्रुतेः श्रोतारं शृणुयाः न म
तेर्मन्तारं मन्वीथाः न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीयाः इति चतः कारणवर्जितं उक्तैरेव दृष्ट्यादिविषयत्वकारणैः रूपादिमत्त्वादिभिर्वर्जितं तथा च श्रुतयः अ
स्थूलमनण्वित्याद्याः परमात्मनि सर्वविशेषान्निषेधंति द्वाभ्यां युक्तमिति पाठे तत्पूर्वार्द्धेन प्रियादियोगमात्मन्यध्यारोप्य उत्तरार्द्धेन तदपवाद इति ध्येयं चांसापि

चतल्लक्षणवर्जितं च तत्कारणवर्जितं अप्रहर्षमनानंदमशोकं विगतक्लमं ८ कालः संपद्यते तत्र कालस्तत्र न
वै प्रभुः स कालस्तत्र भगवान् स्वर्गस्थापितयेऽम्बरः ९ आत्मकेवलतां प्राप्तस्तत्र गत्वा न शोचति ईदृशं परमं स्थानं
निरयास्ते च तादृशाः १०

यादियुक्तमपि तत्त्वतो न दर्शनादिविषय इत्यर्थः प्रहर्षः इष्टविषयलाभजं सुखं आनंदस्तद्भोगजं सुखं ताभ्यां हीनमप्रहर्षमनानंदं शोकश्चांतरं दुःखं क्लमो बाह्यदु
ःखं ताभ्यां हीनं अशोकं विगतक्लमं ८ काल इति संपद्यते संपद्यते यत्र अतीतानागतादिव्यवहारहेतुः खंडखंडायमानः कालो नाम नित्यैकात्मरमस्तितम न र
चोपाधिर्जन्यवस्तुमात्रमिति वदंति तत्र उपाधयपवसत्वातीतत्वादिव्यवहारहेतु वो भवति किमंतर्गडुना कालेनेत्यभिप्रेत्योक्तं कालः संपद्यत इति न च प्रभुरि
त्याद्यंतं सुगमं न हस्त्रितिरदर्शितं ९ आत्मनः प्रतीचः केवलतां त्रिपुट्यभावेनैकाकितां तत्र परमस्थाने १०

74

स्थानवास्तस्थानवराहृपा ११ चतुर्विंशः आख्यापिकामुखेनजापकस्यवश्यायमाहयोभवंतिसचस्वपरंच रयतितेनचससादिकंरहणीयंदंभादिकंच
त्याज्यमितिनिरूपयतिअध्यायद्वयेन।कालसेत्यादिना।आयुःपरिच्छेदिकादेवताकालःप्राणवियोजिकामृत्युः पुण्यापुण्यफलदायिकायमः तत्रते १

एतेतेनिरयाःप्रोक्ताः सर्वएवयथायथं तस्यस्थानवरस्येहसर्वेनिरयसंज्ञिताः ११ शांतौमोक्षधर्मेषुजापकोपाख्याने॥ ॥
युधिष्ठिरउवाच कालमृत्युयमानांतेइक्ष्वाकोर्ब्राह्मणस्यच विवादोव्याहृतःपूर्वंतद्भवान्वक्तुमर्हति १ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं इक्ष्वाकोःसूर्यपुत्रस्ययद्वृत्तंब्राह्मणस्यच २ कालस्यमृत्योश्चतथायद्वृत्तंतन्निबोधमे यथासतेषांसंवादोयस्मिन्स्थानेपिचाभवत् ३ ब्राह्मणोजापकःकश्चिद्धर्मवृत्तोमहायशाः षडंगविन्महाप्राज्ञःपैप्पलादिःसकौशिकः ४ तस्यापरोक्षंविज्ञानंषडंगेषुवभूवह वेदेषुचैवनिष्णातोहिमवत्पादसंश्रये ५ सोघ्यंब्राह्मंतपस्तेपेसंहितांसंयतोजपन् तस्यवर्षसहस्रंतुनियमेननतथागतं ६ ॥

सूर्यपुत्रस्य ३ मंत्राध्ययनपरः षडंगानिशिक्षादीनिच्छंदआदीनिवावेत्तीतिषडंगवित् ४ अपरोक्षंतत्त्वदर्शनात्मकं ५ सोघ्यंवाद्योर्थज्ञानंभासनोपसंभाषेतिसूत्रे वेदेनार्थत्वानवाद्यानतेनसहसोघ्यंवदःरूपिकपषेतिकप्प्रत्ययजादित्वात्तंप्रमाणंवब्रह्मब्राह्मणायोग्यंतपःस्वधर्मनि[…]नंसोसमितिपाठेऽसंगतमं ६

देव्यासावित्र्यादर्शितः दर्शनदानेनानुगृहीतः १२ समाधिः नियमः १३ निरयं स्वर्गं कृपिणांयातनायास्यसियातः गताः १४ अनिमित्तं अजन्म । यत्तज्जप्येमेरमतां

सदेव्यादर्शितः साक्षात्प्रीतास्मीतितदाकिल जप्यमावर्त्तयंस्तत्रनीनसंतंकिंचिदब्रवीत् ७ तस्यानुकंपयादेवीप्रीतासमभवत्तदा वेदमाताततस्तस्यतज्जप्यंसमपूजयत् ८ समाप्तजप्यमुत्थायशिरसापादयोस्तदा पपातदेव्याधर्मात्माश्वचनंचेदमब्रवीत् ९ दिष्ट्यादेविप्रसन्नात्वंदर्शनेचागताममं यदिचापिप्रसन्नासिजप्येमेरमतांमनः १० सावित्र्युवाच किंप्रार्थयसिविप्रर्षेकिंचेष्टंकरवाणिते प्रब्रूहिजपतांश्रेष्ठसर्वंतत्तेभविष्यति ११ इत्युक्तःसदातदेव्याविप्रःप्रोवाचधर्मवित् जप्यंप्रतिममेच्छेयंवर्द्धत्वितिपुनःपुनः १२ मनसश्चसमाधिर्मेवर्द्धतामहरहःशुभे तत्तथेतिततोदेवीमधुरंप्रत्यभाषत १३ इदंचैवापरंप्राहदेवीतत्प्रियकाम्यया निरयंनैवयातासि यत्रयाताद्विजर्षभाः १४ यास्यसिब्रह्मणःस्थानमनिमित्तमनिंदितं साधयेभवितात्वैतद्यत्वयाहमिहार्थिता १५ नियतोजपचैकाग्रोधर्मस्त्वांसमुपेष्यति कालोमृत्युर्यमश्चैवसमायास्यंतितेंऽतिकं १६ भविताचविवादोऽत्रतवतेषांचधर्मतः भीष्मउवाच एवमुक्त्वाभगवतीजगामभवनंस्वकं ब्राह्मणोऽपिजपन्नास्तेदिव्यंवर्षशतंतथा सदादांतोजितक्रोधः सत्यसंधोऽनसूयकः १८ ॥ ॥

मनइति १५ जपजपंकुरु तेनकालादीनांतव मयंनास्तीत्यर्थः १६ १७ १८ १९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

हमी ३

दर्शयामास द्विजाय आत्मानं दर्शितवान् २२ किं त्विति उत्क्रान्तमनःशरीरमित्यनुषज्यते अवतेत्तशङ्कां करोतीत्युत्तरद्वय शङ्केत्ता पकोहं वृद्धातुरः खेन मिश्रं सत्वं यत्र
गेहे देहे देहान्तरं त्वं तज्जेयं किं तु अनेनैव देहेन मुक्तः स्याम् इत्यर्थः न सो दिविनानामस्त एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितइतिश्रौत निर्वचनात् अतः सर्वपापहीनो दुःखं न [illegible]

समासे नियमेन तस्मिन्नथ विप्रस्य धीमतः साक्षात् तीतस्तदा धर्मो दर्शयामास तं द्विजं १९ धर्म उवाच द्विजातेयः स्वयं धर्मस्म
हं त्वां द्रष्टुमागतः जपस्यास्य फलं यत्तत्संप्राप्तं तच्च मे शृणु २० जिता लोकास्त्वया सर्वे ये दिव्या ये च मानुषाः देवानां नि
लयान्साधो सर्वानुत्क्रम्य यास्यसि २१ प्राणत्यागं कुरु मुने गच्छ लोकान्यथेप्सितान् त्यक्त्वात्मनः शरीरं च ततो लोकान
वाप्स्यसि २२ ब्राह्मण उवाच किं नु लोकैर्हि मे धर्म गच्छ त्वं च यथासुखं बहुदुःखसुखं देहं नोत्सृजेयमहं विभो २३ ध
र्म उवाच अवश्यं भोः शरीरं ते त्यक्तव्यं मुनिपुंगव स्वर्गमारोह भो विप्र किं वा वै रोचते नघ २४ ब्राह्मण उवाच न रोचये स्वर्ग
वासं विना देहमहं विभो गच्छ धर्म न मे श्रद्धा स्वर्गं गन्तुं विनात्मना २५ धर्म उवाच अलं देहे मनः कृत्वा त्यक्त्वा देहं सुखी भव
गच्छ लोकानरजसो यत्र गत्वा न शोचसि २६ ॥ ॥

जेयमिति वा कैवल्याधिकारित्वान्ममेति भावः २४ अदेहं अशरीरमात्मानं विना तत्परीत्यज्य
आत्मान्तस्वेमत्तेति श्रद्धावामास्तीत्यहं देशरीरं न सन्त्यजामीत्यर्थः २५ कृत्वा अलं मा कुर्वित्यर्थः अलं खल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वेति [illegible] क्त्वा २६ ॥

म० [illegible] म० [illegible]

नवेतिदेहेनापिसहस्वर्गीतिरस्यैवजपफलाईतिभावः २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३६ ३७ ३७ ३७ ३७

ब्राह्मणउवाच रमेनाहंमहाभागकिंतैर्लोकैः सनातनैः सशरीरेणागंतव्यंमयास्वर्गंनवाविभो २७ धर्मउवाच यदित्वंनेच्छसे त्यक्तुंशरीरंपश्यवैद्विज एषकालस्तथामृत्युर्यमश्चत्वामुपागताः २८ भीष्मउवाच अथवैवस्वतः कालोमृत्युश्चत्रितयंविभो ब्राह्मणंतंमहाभागमुपगम्येदमब्रुवन् २९ यमउवाच तपसोस्यसुतप्तस्यतथासुचरितस्यच फलप्राप्तिस्तवश्रेष्ठायमोहंत्वामुपब्रुवे ३० कालउवाच यथावदस्यजप्यस्यफलंप्राप्तमनुत्तमं कालस्तेस्वर्गमारोढुंकालोहंत्वामुपागतः ३१ मृत्युरुवाच मृत्युंमांविद्धिधर्मज्ञरूपिणंस्वयमागतं कालेनचोदितोविप्रत्वामितोनेतुमद्यवै ३२ ब्राह्मणउवाच स्वागतंसूर्यपुत्राय कालायचमहात्मने मृत्यवेचाथधर्मायकिंकार्यंकरवाणिवः ३३ भीष्मउवाच अर्घ्यंपाद्यंचदत्वासतेभ्यस्तत्रसमागमे अब्रवीत्परमप्रीतः स्वशक्त्याकिंकरोमिवः ३४ तस्मिन्नेवाथकालेतुतीर्थयात्रामुपागतः इक्ष्वाकुरगमत्तत्रसमेतायत्रते विभो ३५ ॥३१॥ ३५ सर्वानेवतुराजर्षिःसंपूज्याथप्रणम्यच कुशलप्रश्नमकरोत्सर्वेषांराजसत्तमः ३६ तस्मैसोथासनंद त्वापाद्यमर्घ्यंतथैवच अब्रवीद्ब्राह्मणोवाक्यंकृत्वाकुशलसंविदं ३७ ॥ ॥

याचकस्यामुष्मिकस्य च निस्पृहत्वंप्रदर्शितं ऐहिकस्यापि निस्पृहत्वमाख्यापिकयैवज्ञापयति राजाहमिति पृथिवींत्वशरीरत्वादि वदन्नध्ययनपाठने

ब्राह्मणउवाच स्वागतंतेहराजन्ब्रूहियद्धृदिहेच्छसि स्वशक्त्याकिंकरोमीहत्तद्ध्वाव्यब्रवीत्तमां ३८ राजोवाच राजाहंब्राह्मणा
ब्रवत्वंयदाषद्कर्मसंस्थितः ददानिवसकिंचित्तेप्रार्थितंतदहस्वने ३९ ब्राह्मणउवाच द्विविधाब्राह्मणाराजन्धर्मश्चद्विवि
धः स्मृतः प्रवृत्ताश्चनिवृत्ताश्चनिवृत्तोहंप्रतिग्रहात् ४० तेभ्यः प्रयच्छदानानियेप्रवृत्तानराधिप अहंनप्रतिगृह्णामिकि
मिष्टंकिंददामिते ब्रूहित्वंनृपतिश्रेष्ठतपसाधारयामिकिं ४१ राजोवाच क्षत्रियोहंनजानामिदेहीतिवचनंक्वचित् प्रयच्छ
युद्धमित्येवंवाहिनः सोहिंजोत्तम ४२ ब्राह्मणउवाच तुष्यसित्वंस्वधर्मेणतथाहंपाववयेनृप अन्योन्यस्यांतरंनास्तियदिष्टं
तत्समाचरः ४३ राजोवाच स्वशक्त्याहंददानीतित्वयापूर्वमुदाहृतं याचेत्वांदीयतांमह्यंजयप्रसादफलंहिज ४४ ब्राह्मणा
उवाच युद्धंममसदावाणीयाचतीतिविकत्थसे नचयुद्धंमयासार्द्धंकिमर्थंयाचसेपुनः ४५ राजोवाच वाग्वज्राब्राह्मणा
:प्रोक्ताःक्षत्रियावाहुजीविनः वाग्युद्धंतदिदंतीव्रंममविप्रत्वयासह ४६ ब्राह्मणउवाच सैवाद्यापिप्रतिज्ञामेस्वशक्त्याकिंप्र
दीयतां ब्रूहिदास्यामिराजेंद्रविभवेसतिमाचिरं ४७ राजोवाच यन्नहर्षशतंदृष्टंराज्यंवैजयपत्रात्वया फलंप्रासंतन्मयपच्छमम

अध्ययनाध्यापनेदानप्रतिग्रहोचेतिषट्कर्माणितेषांमध्येप्रतिग्रहस्यांतर्भावादिसाशयः ४९ ४० ४२ ॥ दित्सुर्भवान्यदि ४८ ॥

अपरवक्तव्यंवाक्यांतरंनादरे नांगीकुर्वे ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६०

६५

ब्राह्मणउवाच परमंरहस्यंतोनस्यफलंयज्जपितंमया अर्हत्वमविचारेणफलंतस्यसमाश्रुहि ४९ अथवासर्वमेवेहमामकंजा
पकंफलं राजन्प्राप्नुहिकामंत्वंयदिसर्वमिहेच्छसि ५० राजोवाच कृतंसर्वेणमेयत्तेजप्यंप्रार्थितंमया स्वस्तितेस्तुगमि
ष्यामिकिंत्वेतस्यफलंवद ५१ ब्राह्मणउवाच फलप्राप्तिंनजानामिदत्तंयज्जपितंमया अयंधर्मश्चकालश्चयमोमृत्युश्च
साक्षिणः ५२ राजोवाच अज्ञातमस्यधर्मस्यफलंकिंमेकरिष्यति फलंब्रवीषिधर्मस्यनचेज्जप्यकृतस्यमां प्राप्नोतुतत्फ
लंविप्रोनाहमिच्छेससंशयं ५३ ब्राह्मणउवाच नाहंपरवक्तव्यंदत्तंवास्यफलंमया वाक्यंप्रमाणंराजर्षेममाद्यतथैवहि
५४ नाभिसंधिर्मयाजप्येकृतपूर्वःकदाचन जप्यस्यराजशार्दूलकथंवेत्स्याम्यहंफलं ५५ ददस्वेतित्वयाचोक्तंददा
नितिमयातथा नवाचंदूषयिष्यामिसत्यंरक्षस्थिरोभव ५६ अथैवंवदतोमेद्यवचनंनकरिष्यसि महानधर्मोभवितातव
राजन्मृषाकृतः ५७ नयुक्तंतमृषेवाणीत्वयावक्तुमरिंदम तथामयाप्यभिहितंमिथ्याकर्तुंनशक्यते ५८ संश्रुतंच
मयापूर्वंददानीत्यविचारितं तद्गृह्णीष्वाविचारेणयदिसत्येस्थितोभवान् ५९ इहागम्यहिमांराजन्जप्यफलमयाचिथाः
तन्मेनिसृष्टंगृह्णीष्वभवसत्येस्थिरोपिच ६० ॥

मो०
७७

77

नविशिष्यते नविशेषः क्रियते ६३ एकः सत्यसत्यः सत्यकृत्सत्य अविनाशी ७० देहीतिउक्तेनिशेषः ७३ ॥ ॥

नायंलोकोस्तिनपरोनचपूर्वान्सतारयेत् कुतएवजनिष्यांस्तान्मृषावादपरायणः ६१ नपञ्चफलदानानिनियमास्तारयंतिहि यथासत्यंपरेलोकेतथेहपुरुषर्षभ ६२ तपांसियानिचीर्णानिचरिष्यंतिचयत्तपः शतैः शतसहस्रैश्चतैः सत्यान्नविशि॥शिष्यते ६३ सत्यमेकाक्षरंब्रह्मसत्यमेकाक्षरंतपः सत्यमेकाक्षरोयज्ञः सत्यमेकाक्षरं श्रुतं ६४ सत्यंवेदेषुजागर्तिफलं सत्येपरंस्मृतं सत्याद्धर्मोदमश्चैवसर्वंसत्येप्रतिष्ठितं ६५ सत्यंवेदास्तथांगानिसत्यंविद्यास्तथाविधिः व्रतचर्यातथासत्यमोंकारः सत्यमेवच ६६ प्राणिनांजननंसत्यंसत्यंसंततिरेवच सत्येनवायुरभ्येतिसत्येनतपतेरविः ६७ सत्येनचाग्निर्दहतिस्वर्गः सत्येप्रतिष्ठितः सत्यंयज्ञस्तपोवेदाःस्तोभामंत्राः सरस्वती ६८ तुलामारोपितोधर्मः सत्यंचैवेतिनःश्रुतं समकक्षांतुलयतोयतः सत्यंततोधिकं ६९ यतोधर्मस्ततः सत्यंसर्वंसत्येनवर्द्धते किमर्थमनृतंकर्मकर्तुंराजंस्त्वमिच्छसि ७० सत्येकुरुस्थिरंभावंमाराजन्ननृतंकृथाः कस्मात्वमनृतंवाक्यंदेहीतिकुरुषेशुभं ७१ यदिजप्यफलंदत्तंमयानेषिष्यसेनृप स्वधर्मभ्रष्टः संपरिभ्रष्टोलोकाननुचरिष्यसि ७२ संश्रुत्ययोनदित्सेतयाचित्वायश्चनेच्छति उभावानृतिकावेतौ नमृषाकर्तुमर्हसि ७३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एम०
७७

नच्छेदपामि प्रतिग्रहं ब्राह्मणेति निर्विघ्नेतवानघ मि ७६ अविवाद इति राज्ञः परागादोषप्रतिग्रहमनिच्छति ब्राह्मणे योयत्स्वकां राज्ञे रामदानं तद्दातुः फलावहं प्रतिग्रहीतुश्च

राजोवाच यो दुष्करं कृतयं यं वक्तृत्वधर्मः किल द्विज दातारः क्षत्रियाः प्रोक्ता गृह्णीयां भवतः कथं ७४ ब्राह्मण उवाच नच्छेदपामि ते राजन् [illegible] मावृतं इहागमन्तपश्चित्वा न गृह्णीषे पुनः कथं ७५ धर्म उवाच अविवादोऽस्तु युवयोर्विघ्नं मां धर्ममागतं द्विजो दानफलैर्युक्तो राजा सत्यफलेन च ७६ स्वर्ग उवाच स्वर्गं मां विद्धि राजेन्द्र रूपिणं स्वयमागतं अविवादोऽस्तु युवयोर्भुङ्क्तं तत्फलं युवां ७७ राजोवाच कृतं स्वर्गेण मे कार्यं गच्छ स्वर्ग यथागतं विप्रो यदीच्छते गन्तुं चीर्णमस्य तु मे फलं ब्राह्मण उवाच बाल्ये यदि स्यादज्ञानान्मया हस्तः प्रसारितः निवृत्तलक्षणं धर्ममुपासे संहितां जपन् ७८ निवृत्तं मां चिराद्राजन् विप्रलोभयसे कथं स्वेन कार्यं करिष्यामि त्वत्तो नेच्छे फलं नृप तपःस्वाध्यायशीलोऽहं निवृत्तश्च प्रतिग्रहात् ८० राजोवाच यदि विप्र विसृष्टं ते जपस्य फलमुत्तमं आवयोर्यत्फलं किंचित्सहितं नौ तदस्त्विह ८१ द्विजाः प्रतिग्रहे युक्ता दातारो राजवंशजाः यदि धर्मः श्रुतो विप्र सहैव फलमश्नुतौ ८२ मा वा भूत्सह भोज्यं नौ मदीयं फलमाप्नुहि प्रतीच्छ मत्कृतं धर्मं यदि ते मय्यनुग्रहः ८३

नदोषकरमिति मावं न याचस्व तिः मनसा पावनतु दिश्यजलमध्ये जलं क्षिपेत दाता तत्फलमाप्नोति प्रतिग्राही न दोषभाक् इति ७७ स्वर्गमिति [illegible]
[illegible] न हीयत इत्यर्थः ८३ ॥ ॥ ॥

78

द्वौ पुरुषौ कामक्रोधौ ८७ प्रार्थनाहिराज्ञोऽ ननु त्वयेति तस्य कामो विकृतसंज्ञः शांतिस्वभावस्य पित्र्यापकस्य याचिलापिदीयमानं न गृह्णातीति राजानं प्रति

भीष्म उवाच ततो विकृतचेष्टौ द्वौ पुरुषौ समुपस्थितौ गृहीत्वान्योन्यमावेष्ट्य कुचैलावूचतुर्वचः ८४ न मे धारयसीत्येको धारयामी
ति चापरः इहास्ति नौ विवादोयमयं राजानुशासकः ८५ सत्यं ब्रवीम्यहमिदं न मे धारयते भवान् अनृतं वदसीह त्वमृणं ते धारयाम्य
हं ८६ तावुभौ भृशसंतप्तौ राजानमिदमूचतुः परीक्षतां यथा स्याव नावामिह विगर्हितौ ८७ विरूप उवाच धारयामि नरव्याघ्र वि
कृतस्येह गोः फलं ददतश्च न गृह्णाति विकृतो मे महीपते ८८ विकृत उवाच न मे धारयते किंचिद्विरूपोयं नराधिप मिथ्या
ब्रवीत्ययं हि त्वां सत्याभासं नराधिप ८९ राजोवाच विरूप किं धारयते भवानस्य ब्रवीतु मे श्रुत्वा तथा करिष्येहमिति मे धीयते
मनः ९० विरूप उवाच शृणुष्वावहितो राजन्यथैतद्धारयाम्यहं विकृतस्यास्य राजर्षे निखिलेन नराधिप ९१ अनेन धर्मप्रा
प्त्यर्थं शुभा दत्ता पुरानघ धेनुर्विप्राय राजर्षे तपःस्वाध्यायशीलिने ९२ तस्यास्तायं मया राजन्फलमभ्येत्य याचितः विकृते
न च मे दत्तं विशुद्धेनांतरात्मना ९३ ततो मे सुकृतं कर्म कृतमात्मविशुद्धये गावौ च कपिले क्रीत्वा वत्सले बहुदोहने ९४

क्रोधः सत्त्वविरूपसंज्ञः गोः फलं वा वं धेनुमुपासीतेति श्रुतेर्धेनुसत्त्वापापावाचः जपस्य फलमित्यर्थः ९२ धेनुर्वाक् विप्राय परमेश्वराय धर्मप्राप्त्यर्थं न तु स्वार्थं ९३

५१

ततोमे मया पृष्ठ हृदयेयद्दानेनमयात्तपयत्तफलं प्रासं इदानीमस्मात्तदहं नेच्छामीसर्थः ९५ इहेतिप्रतिगत्यापिपुनः प्रतिदानंकरिष्यामीत्यर्थः ९९ धारयामीति

तेचांछदत्तंयेराजन्मयासममपवर्जिते मयाविधियथाश्रद्धांतदस्माहंपुनः प्रभो ९५ इहाधेवगृहीत्वात्तदपच्छेद्विगुणंफलं एवं सात्तरुषषाबाधकः शुद्धः कोत्रदोषवान् ९६ एवंविवदमानोसत्वामिहाभ्यागतोनृप कुरुधर्ममधर्मंवाविनयेनोसमासव ९७ यदिनेच्छतिमेदानंयथादत्तमनेनवै भवानत्रस्थिरीभूत्वामार्गेस्थापयपितापुनौ ९८ [illegible] राजोवाच दीयमानेनगृह्णासिकर्णोकस्मात्त्वमधवे यथैवतेभ्यनुज्ञातंतथागृह्णीष्वमाचिरं ९९ विकृतउवाच धारयामीत्यनेनोक्तंददानीति तथामया नापिमेधारयत्यघगच्छतांपत्रवांछति १०० राजोवाच ददतोस्यनगृह्णासिविषमंप्रतिभातिमे दंड्योहित्वंमममतोनास्त्यत्रखलुसंशयः १ विकृतउवाच मयास्यदत्तंराजर्षेगृह्णीयांतत्कथंपुनः काममत्रापराधोमेदंडमाज्ञापयप्रभो २ विकृतउवाच दीयमानंयदिमयानेषिष्यसिकथंचन नियंस्यामित्वोनृपतिरयंधर्मानुशासकः ३ विकृतउवाच स्वं मयायाचितेनेहदत्तंकथमिहाधुनात् गृह्णीयांगच्छतुभवानभ्यनुज्ञांददानिते ४ ब्राह्मणउवाच श्रूतेमेनत्वयाराजन्नन योःकथितंद्वयोः प्रतिज्ञातंमयायत्तेनद्गृहाणाविचारितं ५ ५ ५ ५ ५

प्रतिग्रहेशेवाहमेतमनुशांकरोमीत्यर्थः १०० १ २ ३ ४ ॥ ॥

मो०
७९

79

निक्षेपार्थे प्रतिगृह्य प्रदानार्थे १३ समं दानस्य प्रदानेन तत्सममस्तु सहैवेति तैवं च नमं मया प्रतिप्रदानमित्यर्थः १४ कामक्रोधाविति । अत्र प्रतिगृहीत्वरमपि

राजोवाच यत्कृतं सुमहत्कार्यमनयोर्गह्वरं यथा ज्ञापकस्सहटीकारः कथमेतद्भविष्यति ६ यदि तावत्त्वया त्यक्तामिवाह्मणोत्मा
प्रवर्जितं कथं न लिप्येयमहं पापेन महता ध्रुवं ७ तोचोवाच स राजर्षिः कृतकार्यो गमिष्यथः नेदानीमामिहामाध राजवर्मो
भवेन्मया ८ स्वधर्मः परिपाल्यस्तु राज्ञामिति विनिश्चयः विप्रधर्मस्त्व गहनो मामनात्मानमाविशत ९ ब्राह्मणा ऊचुः
गृह्णाण धारयेहं च याचितं संस्कृतं मया नचेद्गृह्णीष्यसे राजन् न शपिष्ये त्वां न संशयः १० राजोवाच श्रियाजधर्मेयस्यापं कार्य
सेह विनिश्चयः इमं सर्थमे गृह्णीत अंक कथं तत्स्यमवेदिति ११ एष पाणिः पूर्वमेनिक्षेपार्थे प्रसारितः यन्मे धारयसे विप्र त
दिदानीं प्रदीयतां १२ ब्राह्मणा ऊचुः संहितां जपता यावान्गुणाः कश्चित्कृतो मया तत्सर्वं प्रतिगृह्णीष्व यदि कि
चिदिहास्ति मे १३ राजोवाच जलमेतन्निपतितं मम पाणौ द्विजोत्तम सममस्तु सहैवास्तु प्रतिगृह्णातु वै भवान् १४
विरूप उवाच कामक्रोधौ विद्धि नौ त्वमावाभ्यां कारितो भवान् सहेति च यदुक्तं ते समा लोकास्तवास्य च १५ ॥ ॥

कारितत्वाद्दोनर्हानसममेव प्रणयं त्वमथा पुण्यप्रदानेन बहुगुणा पुण्य पाहिरे वसादितिभावः कारितः प्रवर्त्तितः तत्पदार्थः राजान्न संबोध्यः ॥ ॥

एम०
७९

नायमिति आख्यापिकानां सर्वमाह त्वत्कृते राज्ञो बोधार्थं १६ निदृष्टं परीक्षितं १७ भीष्म उवाच जापकानामिति गतिर्मुक्तिः स्थानं ब्रह्मलोकः लोकाः सूर्या
दिस्थानानि एते यथा जितास्तथा कीर्तयिष्ये इति शेषः १८ तेषु स्थानमाह प्रयातीति विरक्तस्य फलमुक्त्वा रागिणां लोकानाह त्र्यथेति अग्निं अग्निलोकं
एवमुत्तरत्र १९ तैजसेन तेजोमयेन स्वप्रदेहेन २० भूमिशरीरे घनेपि गच्छति तथा आकाशशरीरे निरालंबेपि गच्छति । तेषां सूर्यादिलोकपालानां

नावधारयते किंचिज्जिज्ञासा त्वत्कृते कृता कालो धर्मस्तथा मृत्युः कामक्रोधौ तथा युवां १६ सर्वमिमोमनिक्षे निदृष्टं प्राप्य
तत्त्वं गच्छ लोकान्जितान्स्वेन कर्मणा यत्र वांछसि १७ भीष्म उवाच जापकानां फलावाप्तिर्मया ते संप्रदर्शिता गतिः
स्थानं च लोकेस्मिन्जापकेन यथा जिता १८ प्रयाति संहिताध्यायी ब्रह्माणं परमेष्ठिनं अथवाग्निं समायाति सूर्यं वा विश
तेपि वा १९ सतैजसेन भावेन यदि तत्रारमत्युत गुणांस्तेषां समाधत्ते रागेण प्रतिमोहितः २० एवं सोमे तथा वायौ भूम्या
काशशरीरगः सरागस्तत्र वसति गुणांस्तेषां समाचरन् २१ अथ तत्र विरागी स गच्छति त्वथ संशयः परमव्ययमिच्छन्स तमेवा
विशते पुनः २२ अमृताच्चामृतं प्राप्तः शीतीभूतो निरात्मवान् ब्रह्मभूतः स निर्द्वंद्वः सुखी शांतो निरामयः २३ ॥ ॥

गुणान्प्रकाशकत्वादीन् २१ अथेति तत्राग्न्यादौ तमेव परमेष्ठिनमेव परं उत्कृष्टं अव्ययं मोक्षकमतः इच्छन् २२ अमृतात्परमेष्ठीभावात् आयेक्षिका
मृता अमृतं कैवल्याख्यं मुख्यामृतं शीतीभूतः निष्कामः निरात्मवान् आत्मबुद्धिः तद्वान् अहंकारस्तद्वर्जितः अत एव ब्रह्मभूतः निर्द्वंद्वः सुखदुःखादीनी

[illegible] २३

अतैवस्थानं ब्रह्मस्थानं अनाहतं आहतिम्मूलं २४ चतुर्भिः प्रत्यक्षागमानुमानवेदोक्तिभिः लक्षणैः लक्ष्यते नेत्यनेतिसमस्ता ज्ञापकैः हीनं ह्रस्वगुरुसंबंधजरत्वा
दिभिः द्वैतैक्यैर्विरहितं। अत एव षड्भिरूर्मिभिः अशनायापिपासाभ्यां प्राणधर्माभ्यां शोकमोहाभ्यां चित्तधर्माभ्यां जरामरणाभ्यां देहधर्माभ्यां च हीनं तदमला
त् अत एव प्राणाद्यात्मकषोडशकगुणैर्नैव तैः शब्दादयः सहितास्तैः प्राणप्राणश्रद्धाखंवायुर्ज्योतिरापपृथ्वीन्द्रियमनोऽन्नमन्नाद्वीर्यंतपोमंत्राः कर्मलो

ब्रह्मस्थानमनावर्त्तमेकमक्षरसंज्ञकं अद्धः खमजरं शांतं स्थानं तत्प्रतिपद्यते २४ चतुर्भिर्लक्षणैर्हीनं तथा षड्भिः सषो
डशैः पुरुषं तमतिक्रम्य आकाशं प्रतिपद्यते २५ अथ नेच्छति रागात्मा सर्वं तदधितिष्ठति पंचप्रार्थयते तेत्वमेनसा प्र
तिपद्यते २६ अथ वा वेक्षते लोकान् सर्वान्निरयसंज्ञितान् निस्पृहः सर्वतो मुक्तस्तत्रैव रमते सुखं २७ एवमेषा महारा
ज जापकस्य गतिर्यथा। एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि २८ शांतौ मोक्षधर्मेषु जापकोपाख्याने॥ ॥

केषु नामेवेति अत्युक्तः आकाशं कारणं ब्रह्मातिक्रम्य पुरुषमनुपाधि चिन्मात्रं प्रतिपद्यत इति संबंधः २५ नेच्छति पुरुषप्राप्तिमिति शेषः सर्वं सर्वात्मकं तत्तदाका
शाख्यं कारणं। अधितिष्ठति तदभिमानी भवति यद्वा मनेनसा यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठंतीत्यादिश्रुतेरर्थः सत्यकामः सत्यसंक
ल्पश्च। विद्वानिति शेषः २६ अथवेति परवैराग्यवतः सर्वलोकस्वाम्योपि भवतीत्याह। तत्रेति निर्गुणे २८ पंचविंशः॥ ॥ ॥ ॥ ॥

किमितिउत्तरं समालोकात्तथा संचेतिति विरूपवाक्यश्रवणानंतरं तौ इक्ष्वाकुपैप्पलादी तस्य विरूपस्य भाषिते वचने विषये १ यदेतत सद्योमुक्तिक्रमभक्तिलोकी

युधिष्ठिरउवाच किमुत्तरं तदा तौ स्म चक्रतुस्तत्र भाषिते ब्राह्मणो वाथवा राजा तन्मे ब्रूहि पितामह १ अथवा तौ गतौ तत्र यदेतत्कीर्तितं त्वया संवादो वा तयोः कोऽभूत्किं वा तौ तत्र चक्रतुः २ भीष्मउवाच तथेत्येवं प्रतिश्रुत्य धर्मं संपूज्य च प्रभो यमं कालं च मृत्युं च स्वर्गं संपूज्य चार्हतः ३ पूर्वं ये चापरे तत्र समेता ब्राह्मणर्षभाः सर्वान्संपूज्य शिरसा राजानं सोऽब्रवीद्द्विजः ४ फलेनानेन संयुक्तो राजर्षे गच्छ मुख्यतां भवता चाभ्यनुज्ञातो जपेयं भूय एव ह ५ वरश्च मम पूर्वं हि दत्तो देव्या महाबल श्रद्धा ते जपतो नित्यं भवित्विति विशांपते ६ राजोवाच यद्येवमफला सिद्धिः श्रद्धा च जपितुं तव गच्छ विप्र मया सार्धं जापकं फलमाप्नुहि ७ ब्राह्मणउवाच कृतः प्रयत्नः सुमहान्सर्वेषां संनिधाविह सह तुल्यफलावावां यत्र तौ गतिः ८ व्यवसायं तयोस्तत्र विदित्वा त्रिदशेश्वरः सह देवैरुपययौ लोकपालैस्तथैव च ९ साध्याश्च विश्वे मरुतो वाद्यानि सुमहांति च नद्यः शैलाः समुद्राश्च तीर्था-

नि विविधानि च १० ॥

वांगच्छवो २

तरघासिरितित्रयं २ अर्हतः पूज्यान् ६ यद्यपि अफला तावत् यद्यपि मत्संपलसत्वात् तथापि जपे श्रद्धा ननु पृणेपनैव तत्र फलहेतुः जनितत्वात् जापकं जपार्जितं

फलं त्वमपि प्राप्नुहीत्यर्थः प्रयत्नः तत्र जपदानार्थनो आवयोः ८ व्यवसायं निश्चयं १०

संयोगविधिः जीवब्रह्मैक्यप्रतिपादका वेदांताः स्तोभाः सामगीतिपूरणार्थानि अक्षराणि हाथिहावुइत्यादीनि ९१ अयेति अयोगविधिना परस्परोपकारेण सहितौ एककाल एव विषयाणां रूपादीनां प्रतिसंहारं प्रतीपसंहारं विषयकारणीभूतेंद्रियसंहारेणैव संहारं ९६ तत्र क्रममाह प्राणेति मूलाधारात्कुंडलि

तपांसि संयोगविधिर्वेदाः स्तोभाः सरस्वती नारदः पर्वतश्चैव विश्वावसुर्हहाहुहू ९१ गंधर्वाश्चित्रसेनश्च परिवारगणैर्युतः नागाः सिद्धाश्च मुनयो देवदेवः प्रजापतिः ९२ विष्णुः सहस्रशीर्षश्च देवोऽचिंत्यः समागमत् अवाद्यंतांतरिक्षे च भेर्यस्तूर्याणि वा विभो ९३ पुष्पवर्षाणि दिव्यानि तत्र तेषां महात्मनां ननृतश्चाप्सरःसंघास्तत्र तत्र समंततः ९४ अथ स्वर्गस्तथा रूपी ब्राह्मणं वाक्यमब्रवीत् संसिद्धस्त्वं महाभाग त्वं च सिद्धस्तथा नृप ९५ अथ तौ सहितौ राजन्नन्योन्यविधिना ततः विषयप्रतिसंहारमुभावेव प्रचक्रतुः ९६ प्राणापानौ तथोदानं समानं व्यानमेव च एवं तौ मनसि स्थाप्य दध्रतुः प्राणयोर्मनः ९७ ॥

नीमुत्थाप्य ऊर्ध्वोर्ध्वचक्रजयक्रमेण मनसि हृदये ऽनाहतचक्रे स्थाप्य निरुध्य तत्रस्थं मनः एकीभूतयोः प्राणापानयोः स्थाप्य वशीकृत्य आदध्रतुः धारयतः स्म ९७

उपस्थितंउपस्थंकुरुतः तौउपास्थितहृतौवहृय ... सनाविसर्थीः भ्रुवोरधः नाशिकाग्रंपश्यंतावितिशेषः स्वनासिकाग्रंस्वेनद्रष्टुमशक्यमतोयएवायमाद्रर्शेप
रूषएनमेवाहंब्रह्मोपासेइतिश्रुते राद्दर्शस्यनासिकाग्रदर्शनंमाभ्रसंतीतिभ्रुवोरधइतिविशेषणंतेननासंतंनिमीलिताक्षः स्यात् निद्राप्राप्तेः नापिउद्घा

उपस्थाप्योदरेतौचनासिकाग्रमधोभ्रुवोः भ्रकुट्यांचैवमनसाशनैर्द्धारयततस्तदा १८ निश्चेष्टाभ्यांशरीराभ्यांस्थिरहृष्टीस
माहितौ जितात्मानौतथाधायमूर्द्धमात्मानमेवच १९ तालुदेशमथोद्दाल्यब्रह्मरंध्रस्यमहात्मनः ज्योतिर्न्निर्जलाभ
महतीजगामत्रिदिवंतदा २० हाहाकारस्तथादिक्षुसर्वेषांसमहानभूत तज्ज्योतिः स्तूयमानंस्मब्रह्माणंप्राविशत्तदा
२१ ततः स्वागतमित्याहतत्तेजः प्रपितामहः प्रादेशमात्रंपुरुषंप्रत्युद्गम्यविशांपते २२ भूयश्चैवापरंप्राहवचनंमधुरं
तदा जापकैस्तुल्यफलतायोगानांनात्रसंशयः २३ योगस्यतावदेतेभ्यः प्रत्यक्षंफलदर्शनं जापकानांविशिष्टंतप्र
त्स्थानंसमाहितं २४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

दिताक्षः स्यात्लोकदर्शनेनविक्षेपादित्युक्तं।उपस्थाप्योदरेतौचेतिपाठेतौप्राणापानौभ्रकुट्यांभ्रुवोर्मध्येमनसाचक्रेधारयतः १८ तथाउक्तप्रकारेणात्मेन
चित्तौतौ आत्मानंचित्तंप्राणांसंहितंमूर्द्धनिधारयतइतिपूर्वेणान्वयः सुषुम्नामार्गेणेतिशेषः १९ तालुदेशंब्रह्मरंध्रं २२ योगानांयोगिनौ २३ योगस्ययोगेन
एतेभ्यः सएतेषांसम्यानांसमाहितंविहितं २४ ॥ ॥

जितात्मानौ २

उत्पतामिति। अत्रचान्तर्मुखास्येप्रवेशीनयाहुः स्वहेतुअष्टिलिंगवियोगोजापकस्यब्रह्मलोकंगतस्यसद्यएवभवतीत्युक्तम् तत्रहेतुरखेनयदिति तस्यब्रह्मान्तर्येकांवो
धितवानित्यर्थः अयमर्थोभगवद्गीतायामसंगृहीतः सर्वद्वाराणिसंयम्यमनोहृदिनिरुध्यच मूर्ध्न्याधायात्मनःप्राणमास्थितोयोगधारणां ओमित्येकाक्षरं

उष्पतांमपिचेतस्त्वाचेतयन्तनंतपनः अथासंप्रविवेशास्यवास्मणोभिगतज्वरः २५ राजाप्येतेनविधिनाभगवंतंपितामहं
यथैवद्विजशार्दूलस्तथैवप्राविशत्तदा २६ स्वयंभुवमथोदेवाअभिवाद्यततोब्रुवन् जापकानांविशिष्टेयमुत्थानंसमाहितं २७
जापकार्थमयंयत्नोपदर्थैवयमागताः कृतपूजाविमौतुल्यौत्वयातुल्यफलाविमौ २८ २९ योगजापकयोर्दृष्टंफलंसुमहदद्यवै
सर्वांल्लोकाननतिक्रम्यगच्छेतांयत्रवांछितं २९ ब्रह्मोवाच महास्मृतिंपठेद्यस्तुतथैवानुस्मृतिंशुभां तावप्येतेनविधिनागच्छ
तांमत्सलोकतां ३० यश्चयोगेभवेद्भक्तः सोपिनास्त्यत्रसंशयः [illegible] विधिनानेनदेहांतेममलोकानवाप्नुयात्
३१ साधयेगम्यतांचैवयथास्थानानिसिद्धये ३२ ॥

व्याहरन्मामनुस्मरन्यः प्रयातिसमद्भावंयातिनास्त्यत्रसंशयइतिस्मरेत्वब्रह्मणासहतेसर्वेसंप्राप्तेप्रतिसंचरे। परस्यांतेकृतात्मानःप्रविशंतिपरंपदमितिस्मृतेः कर्मा
तेअष्टिलिंगान्मुच्यंतेइतिभेदः २७ वर्यंत्रिदशश्रेष्ठास्यः त्वयाचतन्मुखेन २८ वांछितेत्रागतंमत्वं २९ संहिताध्यायिनांफलमुक्त्वाषडंगाध्यायिनांमन्वादिस्मृत
ध्यायिनांचफलमाहमहास्मृतिमिति ३१ साधयेयुष्मदिष्टमितिशेषः ३२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

३५ जापकोपाख्याने समाप्तं षट्त्रिंशोध्यायः ॥ ॥ पूर्वं च जापकत्वसंगाद्योगस्यापि श्रेयस्त्वमुक्तं योगजापकयोर्हि एकं फलं समहत्वं च इति तथा उष्मंतां मपि वेत्स्यत्का॰ चेतयन्स ननं तं पुनरिति जपफलकाले ब्रह्मबोधस्यापि द्वारत्वमुक्तमेवं योगोपि ज्ञानसहाय एव ज्ञानफलकृदिति मत्वा पृच्छति किमिति ज्ञानं विचारस्तत्सहितो योगः

भीष्म उवाच इत्युक्त्वा सततं देवास्ते चैवांतरधीयत आश्रमं च ततो देवाः प्रययुः स्वं स्वं निवेशनं ३३ ते च सर्वे महात्मानो धर्मं सत्कृत्य तत्र वै पृष्ठतोनुययू राजन्सर्वे सुप्रीतचेतसः ३४ एतत्फलं जापकानां गतिश्चैव प्रकीर्तिता यथा श्रुतं महाराज किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ३५ शांतौ मोक्षधर्मेषु जापकोपाख्यानं ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच किं फलं ज्ञानयोगस्य वेदानां नियमस्य च भूतात्मा च कथं ज्ञेयस्तन्मे ब्रूहि पितामह १ भीष्म उवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं मनोः प्रजापतेर्वादं महर्षेश्च बृहस्पतेः २ प्रजापतिं श्रेष्ठतमं प्रजानां देवर्षिसंघप्रवरो महर्षिः बृहस्पतिः प्रश्नमिमं पुराणं पप्रच्छ शिष्योथ गुरुं प्रणम्य ३ यत्कारणं यत्र विधिः प्रवृत्तो ज्ञाने फलं यत्प्रवदंति विप्राः यन्मंत्रशब्दैरकृतप्रकाशं तदुच्यतां मे भगवन्यथावत् ४ ॥ ॥

ज्ञानयोगस्तत्स विद्यामेतां योगविधिं च कृत्स्नं तत्कारणं सांख्ययोगाभिपन्नमित्यादिलिंगादनयोः समुच्चयावगमात् वेदानां च किं फलं तथा नियमस्याग्निहोत्रादेः भूतात्मा जीवः ३ कारणं जगत इति शेषः यत्र यन्निमित्तं विधिः कर्मकांडः ज्ञाने सति यत्फलं प्राप्यं मंत्रशब्दैः वेदवाक्यैः वाङ्मनसातीतत्वात् अप्रकाशितं ४ ॥

अर्थशास्त्रं त्रिवर्गशास्त्रं। आगमो वेदः मंत्राः इष्टत्वादयो वेदांतर्गताः तद्विद्भिर्नरैः यत्नयज्ञादिभिः फलं स्वर्गादि यदुपास्यते तेनोक्तं किं वा तत्कथं केन प्रकारेण वा तत्प्राप्तिर्भविता क
वा तत्स्वर्गं देशांतरे वा प्रसंगात्मने वा ५ महीजाः स्थावरजंगमाः ६ ज्ञानं यतः यस्मिन्विषये ततः ज्ञानात्तदर्थी ज्ञानार्थी मिथ्याप्रवृत्तिं न तज्ज्ञाता प्रवृत्तिं

पश्चार्थशास्त्रागममंत्रविद्भिर्यत्नैरनेकैरथयोगप्रारम्भैः फलं महद्भिर्यदुपास्यते च किं तत्कथं वा भविता क्व वा तत् ५ महीमहीजाः
पवनांतरिक्षं जलौकसश्चैव जले दिवं च दिवौकसश्चापि यतः प्रसूतास्तदुच्यतां मे भगवन्पुराणं ६ ज्ञानं यतः प्रार्थयते नरो वै
ततस्तदर्थाभवति प्रवृत्तिः न चाप्यहं वेद परं पुराणं मिथ्याप्रवृत्तिं च कथं न कुर्यां ७ ऋक्सामसंघांश्च यजूंषि चापि छंदांसि न
क्षत्रगतिं निरुक्तं अधीतवान् व्याकरणं सकल्पं शिक्षां च भूतप्रकृतिं न वेद्मि ८ स मे भवानशंसर्वमेतत्सामान्यशब्दैश्च विशेष
णैश्च स मे भवानशंसतु तावदेतत् ज्ञाने फले कर्मणि वा यदस्ति यथा च देहाश्रवते शरीरी पुनः शरीरं च यथाभ्युपैति ९ म
नुरुवाच यद्यश्चियं यस्य स्वरूपं तत्परात्परस्तदेव दुःखप्रवदंत्यनिष्टं इष्टं च मे सादितरा च्चनस्सा रेतत्क्रते कर्मविधिः प्रवृत्तः १०

स्वास्थ्यैकयत्नं कुर्यां ७ सोऽहं भगवो मंत्रविदेवास्मि नात्मविदिति श्रुतेः अस्तातामादिज्ञानेऽपि भूतप्रकृतिविषयात्मपादानमात्मानं न वेद्मि ८ सामान्यशब्दैः आत्मेति
वोपलब्धव्य इत्यादिभिः विशेषणैः सत्यं ज्ञानमनंतं विज्ञानमानंदं विज्ञानमानंदं ब्रह्म इत्यादिभिः ९ यत्र विधिः प्रवृत्तस्तत्सोऽत्र माहयतीति १० ॥ ॥

त्तानेफलंपदिसस्योत्तरमाहइष्टमिति ११ यथार्थीशास्त्रेमस्योत्तरमाह कामेति कामात्मकाः कामप्रधानाः छंदसिवेदेएभिः कामैः कर्मयथावेदोक्तंलौकि
केवानिरयंस्वर्गं।नरकंवा १२ एतत्साक्षिपस्तदेनइष्टमिति इष्टानिष्टेप्रियाप्रियेसलदुःखेतनतः सुखमिष्टंयास्त्वंदुःखमनिष्टंत्याज्यंमाच्छाशीः प्रार्थना मा
चकर्मभिः एनंप्रार्थयितारंत्वंवच्छंदति व्याप्नोति एतावदेवपुरुषः प्रार्थयतेनान्यत्कर्मफलमत्तोऽर्थीः स्वर्गकामोयजेतश्येनाभिचरन्यजेतेत्यादेस्तन्निशि

न्य१ ने१

वि

इष्टंत्वनिष्टंचनमांभजंतेनेत्येतत्कृतेज्ञानविधिः प्रवृत्तः कामात्मकाञ्छंदसिकर्मयोगाएभिर्विमुक्तः परमश्नुवीत
नानाविधेकर्मपथेसुखार्थीनरः प्रवृत्तोनिरयंप्रयाति १२ बृहस्पतिरुवाच इष्टंत्वनिष्टंचसुखासुखेचसाशी
स्त्वंवच्छंदतिकर्मभिश्च १२ मनुरुवाच एभिर्विमुक्तः परमाविवेशएतत्कृतेकर्मविधिः प्रवृत्तः कामात्मका
नछंदतिकर्मयोगाएभिर्विमुक्तः परमाददीत १३

इस्यतस्यैवफलत्वेनश्रवणात् १२ विविदिषंतियज्ञेनेत्यादिवाक्यात् एभिः कामैर्विमुक्तस्तत्कर्मणापनष्टायपरंब्रह्मविविदिषोमस्मादिह्याएवविशेत् ए
तदर्थमेवकर्मविधिः प्रवृत्तः स्वर्गादिफलश्रवणंतुकामात्मिकानेवच्छंदतिग्राहयतीति।अतः एभिः कामैर्विमुक्तः परमेवाददीतब्रह्मज्ञानार्थमेवकर्मणापन
निष्ठेत्नकृतुच्छफलार्थमित्यर्थः १३ ॥

किंरूपेणादीन्यपि ज्ञानार्थमनुष्ठेयानि नेत्याह । आत्मेति । आत्मादिनं आदिभिः प्रथमैर्नियमैरित्यर्थः इध्यमानः रागादिदोषापनयेनादर्शवद्दीप्यमानः द्युति
मान् तद्सद्विषयप्रकाशवान् अन्नरस इव सरसः स्वार्थी मुमुक्षुः परं स्वतन्त्रं कर्मणो गौरवं निराशिषमिममनेन साशीस्त्वबुद्धेरिति परोक्तिर्निरस्ता अत्रैवेति उपैति स्वयं ना
प्राप्नोति २४ ननु बन्धकानां कर्मणां कथं बन्धनिवर्तकत्वं न हि रुधिरया आचान्तः शुध्यतीत्याशंक्याह प्रजाः सृष्ट्वा इति एतौ मनःकर्मणी संस्कारद्वारेणापि सत्प

आत्मादिभिः कर्मभिरिध्यमानो धर्मे प्रवृत्तो द्युतिमान्स्वार्थी । परं हि तत्कर्मपथादपेतं निराशिषं ब्रह्मपरं त्वुपैति २४
प्रजाः सृष्ट्वा मनसा कर्मणा च द्वावेवैतौ सत्पथौ लोकजुष्टौ । दृष्ट्वा कर्म शाश्वतं चान्तवच्च मनस्त्यागः कारणं नान्यदस्ति २५
स्वेनात्मना चक्षुरिव प्रणेता निशात्ययेन तमसा संवृतात्मा । ज्ञानं तु विज्ञानगुणेन युक्तं कर्माशुभं पश्यति वर्जनीयं २६

थौ ब्रह्मप्राप्तिमार्गौ कथं तयोराह दृष्ट्वेति दृष्ट्वा प्रसंस्कृतिबोधितमित्यर्थः शाश्वतं च मोक्षहेतुरपि अन्तवच्च इह फलमपि । तत्र मनसा क्रियमाणस्त्यागः फल
गर त्यागः एव शाश्वते लेकर्मणां कारणं नान्यत् तत्स्वरूपेणात्यागस्त्वर्थः २५ स्वेनेति यथा चक्षुः प्रणेता नायकः निशात्यये रात्र्यन्ते तमसा संवृतात्मा अनावृतस्व
रूपः सन् स्वेनात्मना तेजसेन वा ऽलोकेन वर्जनीयं कंटकादिकं पश्यति एवं ज्ञानं बुद्धिः विज्ञानगुणेन विवेकेन युक्तं सत् अशुभं पश्यति २६ ॥

दृष्टांतं विहाय अज्ञानफलस्य श्रैष्ठ्यमाह सर्पानिति उदपानं कूपं १७ ज्ञानपूर्वकं कृतं कर्म सफलमित्याह कृत्स्न इति कर्म पंचात्मकं पंचप्रकारं यथा आरण्ये अग्नौ ध्यानं निष्पादकाः पस तथा समाधिः एकाग्रं देवता ध्यानादौ पस्यैदेवतापैष्टे विशिष्टे तं स्मातं ध्यायेदिति श्रुते । फलं च फलवत् १८ कर्तव्यानां भेदात्कर्मणां फलभेदमाह गुणेति गुणात्मकं सात्विकं राजसं च विधेयं कर्मेत्यर्थः तस्मादेतो मंत्रोपि गुणात्मकः तत्र हेतुं मंत्रपूर्वं हि कर्म तत्र सात्विको मंत्रः अग्निमीळेपुरोहितमिति

सर्पान्कुशाग्राणि तथोदपानं ज्ञात्वा मनुष्याः परिवर्जयंति अज्ञानतस्तत्र पतंति केचित् ज्ञाने फलं पश्य यथा विशिष्टं १७ कृत्स्नस्तु मंत्रो विधिवत्प्रयुक्तो यज्ञा यथोक्तास्त्वथ दक्षिणाश्च अन्नप्रदानं मनसः समाधिः पंचात्मकं कर्मफलं वदंति १८ गुणात्मकं कर्म वदंति वेदास्तस्मान्मंत्रो मंत्रपूर्वं हि कर्म विधिर्विधेयं मनसोपपत्तिः फलस्य भोक्ता तु तथा शरीरी १९

इषे त्वोर्जे त्वा तामसः सर्वं प्रविध्यत् हृदयं प्रविध्येत्यादिः एवं विधिरपि त्रिविधः आत्मकामो यजेत अभिचरन्यजेतेत्यादिः कर्तव्यमावश्यमेव यदपि तद्दृष्टमाह मनसोपपत्तिः फलस्येति तथा हि यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति विद्यादिमान् सात्विकः कर्ता विद्यादिहीनः केवलं प्रवृत्तिमात्रपरो राजसः दंभाभिसंधिस्तामसः तेषां कर्मक्रमेण वीर्यवत्तरं वीर्यवत् निर्वीर्यं च भवति यथा फलस्योपपत्तिस्तथा फलस्य भोक्तापि सर्वो दुःखी सुखी वा भवति १९

मो०
८५

४५

शब्दादयः कर्मफलं कर्मप्राप्ये लोके स्वर्गे सिध्यन्ति। नरः प्रभुरधिकारी ज्ञानफले इति शेषः। नसंस्थानगत इत्येकं पदं मरणं प्राप्तोऽपि जीवन्नेव स्यात् उद्धृतत्वात् मुक्त
भोक्तृत्वमित्यदृष्टफलात्कर्मणोऽपेक्षया दृष्टफलं ज्ञानमेव श्रेय इति भावः २० ननु कर्मभ्य एव मोक्षः सिध्येत् किं ज्ञानेनेत्यत आह यद्यदिति शरीरवता कृतं क

शब्दाश्च रूपाणि रसाश्च पुण्याः स्पर्शाश्च गंधाश्च शुभास्तथैव नरो न संस्थानगतः प्रभुः स्यादेतत्फलं सिध्यति कर्मलो
के २० यद्यच्छरीरेण करोति कर्म शरीरयुक्तः समुपाश्नुते तत् शरीरमेवायतनं सुखस्य दुःखस्य चाप्यायतनं शरीरं २१
वाचा तु यत्कर्म करोति किंचिद्वाचैव सर्वं समुपाश्नुते तत् मनस्तु यत्कर्म करोति किंचिन्मनस्थ एवाश्नुते तत् २२ य पनुपा २
यथा यथा कर्मगुणं फलार्थी करोत्ययं कर्मफले निविष्टः तथा तथायं गुणसंप्रयुक्तः शुभाशुभं कर्मफलं भुनक्ति २३

र्म शरीरयुक्तेनैव भोक्तव्यं यतः कर्मफलस्य दुःखादेरायतनमाश्रयः शरीरं न शरीरस्य आत्मनो शरीरत्वलक्षणो मोक्षः न शारीरेण कर्मणा सिध्यतीत्यर्थः २१ तर्हि
वाचिकेन जपादिना मानसिकेन ध्यानादिना मोक्षः सिध्यतीत्यत आह वाचेति। वाङ्मनसाभ्यां कृतं कर्म न हि नैव मोक्षाय न नत तदतीतं वाङ्मनोगोचरत्वादित्यर्थः २२ कर्मणि गु
णाः सत्त्वरजस्तमो वा कर्मगुणास्तं २३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एम०
८५

अयथा प्रतिकूलं स्रोतः प्रवाहं जलवेगेनाभिपाती भवति न त्विच्छया तथा कर्मप्रवाहो ऽभ्युपेति अनुवर्तते तत्रैवं सति शुभेनाशोभनत्वं शुभे इति मोक्षमेवे
त्यर्थः २४ एवं कर्मगतिमुक्त्वा ज्ञानेन वक्ष्यामीति प्रतिजानीते यत इति आत्मवंतो जितचित्ता जगत् अतिक्रम्य यत् पदं यांति परं श्रेष्ठं यत् २५ यतस्मा
द्दीनमपि तान् पंचप्रकारान् रसादीन् जनानां मोक्षणामर्थे समर्थे उत्पादि वर्ण अवर्णी लोहितशुक्लकृष्णवर्णी लोहितशुक्लकृष्णवर्णी प्रधानं रजःस

मत्स्यो यथा स्रोत इवाभिपाती तथा कृतं पूर्वमुपैति कर्म शुभे त्वसौ तुष्यति दुष्कृते तु न तुष्यते वै परमः शरीरी २४ यतो जगत्सर्वमिदं प्रसूतं ज्ञात्वात्मवंतो व्यतियांति यत्तत् यन्मंत्रशब्दैरकृतप्रकाशं तदुच्यमानं शृणु मे परं यत् २५ रसैर्विमुक्तं विविधैश्च गंधैरशब्दमस्पर्शमरूपवच्च अग्राह्यमव्यक्तमवर्णमेकं पंचप्रकारं ससृजे प्रजानां २६ न स्त्री पुमान्वापि नपुंसकं च न सन्न चासत्सदसच्च तन्न पश्यंति यद्ब्रह्मविदो मनुष्यास्तदक्षरं न क्षरतीति विद्धि २७ शांतौ मोक्षधर्मे पुबृहस्पतिसंवादे ॥ ॥ ॥

त्वतमोमयं तदसृजत् २६ सत्प्रधानपरमाण्वादि असत् तुच्छं सदसत् अनिर्वचनीयं मायाशबलं अत एवाक्षरं अपरिणामिना सदासीन्नो सदासीत्तदा
नीं नासीद्रजो नो व्योमा परो यदिति श्रुतावपि सृष्टेः प्राक् सदसद्रजः शब्दैः इतानां प्रधानासत्परमाणूनां प्रकृतिप्रसक्तानां परव्योमशब्दीतस्य मायाशबलस्य च त
त्कारणात्वं इति प्रसक्तस्य निषेधात् २७

86

अकृतात्मायामहामायातः ननु नैवं मायापरोपदिति स्पष्टः प्राकृमायाशबलस्य निषेधात् कथं अकृतेर्मायामहामायादिति विशेषणं दीयते सत्यं तत्तेनाभ्यपिहितं यद्वासौ दितिनैवमाकाशेषेत्यत्वेन मिथ्यात्मतेन तत्र मायाच्छा मुख्यापकं अपिहितं आच्छादितमित्यर्थः तमसशब्देन तत्त्वाभिधानात् न मर्येणारब्धाद्वयनपरमार्थ्यतोऽकृतेरसमद्वितीयत्वमितिदेयं एवं वन्द्यात्तानामद्गानाच्छुक्तिरं शाद्ग नैतमिवाकृतात्स्वायुम्यघतेऽग्निनक्वचिद्दोषः १ एवमकृतेर्जगदारोप्यन्नपवदति एतैरिति पार्थिवैः शरीरैर्लव

मनुरुवाच अकृतात्त्वं ततो वायुस्ततोऽग्निस्ततो जलं जलात्सृष्टा जगती जगत्संजायते जगत् १
एतैः शरीरैर्जलमेव गत्या जलाच्च तेजः पवनोऽन्तरिक्षं खाद्वै निवर्त्तन्ति न भाविनस्ते मोक्षं चैव परमाप्नुवन्ति २

रोहकमायेन शरीरेण जलं गत्वेति सृष्टिविपरीतक्रमेण संहारक्रमः तेजसः पवनं ततोऽन्तरिक्षं गत्वेति योज्यं अन्तरिक्षमाकाशं खात्तस्मादपि पञ्चमी मायाशबलं खशब्दोदितमतोऽपि भाविनः भावोऽहङ्कारं तेषामात्मत्वेनाहिंतां निर्विशेषं ब्रह्म गत्वा नैव संसारे न निवर्त्तन्ति न संसरन्ति किं तेन परं मोक्षं प्राप्नुवन्ति ये भाविनस्ते परमाप्नुवन्ती ति पाठे तु येन भाविनस्ते खात्तं प्राप्य निवर्त्तन्ति ये तु भाविनस्ते खादपि परं यान्तः प्राप्नुवन्तीति योजना २

एवं ज्ञातस्यापि परस्य योगैकगम्यत्वं वक्तुं लक्षणमाह नोष्णमिति न शीतं न मृदु इति नोष्णं न कषायं न मधुरमिति च संबंधः स्वभावः प्रमातृत्वादिस्तद्दर्शी ३ कस्तर्हि
सादीनां वेदितेत्यत आह स्पर्शमिति। तनुः त्वगिंद्रियं। त्वगादिभिस्तत्परं वस्तु न च गृह्यत इति यतः अनध्यात्मविदः आत्मानमधिकृत्य प्रवृत्तो योगः अध्यात्मं
तदनभिज्ञाः योगमेवाह। निवर्त्तयित्वेति गुरुकृत्युक्तेति शेषः नहि पुरुषकारेण शब्दात् श्रोत्रं निवर्त्तयितुं शक्यं यथोक्तं वार्त्तिके शांतो दांत उपरतस्तितिक्षुः

नोष्णं न शीतं मृदु नापि तीक्ष्णं नाम्लं कषायं मधुरं न तिक्तं न शब्दवन्नापि च गंधवत्तन्न रूपवत्तत्परमस्वभावं ३ स्पर्शं तनु
र्वेद रसं च जिह्वा घ्राणं च गंधाञ्छ्रवणौ च शब्दान् रूपाणि चक्षुर्न च तत्परं यद्गृह्णंत्यनध्यात्मविदो मनुष्याः ४ निवर्त्तयि
त्वा रसनां रसेभ्यो घ्राणं च गंधाच्छ्रवणौ च शब्दात् स्पर्शात्त्वचं रूपगुणात्तु चक्षुस्ततः परं पश्यति स्वं स्वभावं ५ ॥ ॥

समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येदिति श्रुतेर्व्याख्याने स्वातंत्र्यं येषु कर्त्तुः स्यात्कारणाकरणं प्रति तानेव तन्निषिद्धानि कर्माणीह शमादिभिः अस्वातंत्र्यं तेषु स्या
त्कर्त्तुः कर्मस्य सर्वदा समाहितो नयाथेदानीं तन्निरोधो विधीयते पीडीकृतेंद्रिययामं बुद्ध्वा वारोप्य निश्चलं विषयांस्तत्र नीत्वा तिष्ठेच्चिरं तु रोधतः एषोभ्युपायः
सर्वत्र वेदांतेषु प्रतिष्ठितः तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थज्ञानोत्पत्त्यर्थमादरादिति ततो निवर्त्तकात्प्रमातुः परं तदुपाधिभूतबुद्ध्यादेः परं स्वं प्रत्यगभिन्नं स्वभावं स्वरूपं मत्तां
पश्यति ५५

87

कोमोक्षस्वभावस्तत्तत्राह। यतइति। तेमुनयः समुदायंकर्त्रादितंघातंयत्कारणंयहेतुकंत्राहुःतंतत्स्वभावंयश्यतीतिर्हेगान्वयः समुदायमाहयः कर्ताप्रमातायेनज्ञानं
मेकरणेनयतप्राप्यमुद्दिश्ययस्मिन्देशेकालेचयस्मिन्समवेतुः सेवानिमित्तमतेतांतदनुकूलांप्रवृत्तिंयत्नंत्रारभतेयत्रारभ्यतत्कर्मदर्शनगमनादिकंकरोतियतः एग
हेषादितःत्रहष्टातईश्वरेच्छातोवागहीत्वात्रवलंब्येतियोजनातनस्वकर्त्राकर्मकरणंदेशकालौसमवतुःसेवप्रवृत्त्यारंभारभ्योयत्नोगमादिकंरागाद्वेष्टृष्ण्यादिकंचसमुदा
यत्तस्ययतहेतः चिन्मात्रंतहेवस्वभावइत्यर्थः ६ ननुकिंतत्कारणंयदपेक्षानित्ययोरपिजीवेशयोःकार्यत्वमुच्यतेइत्याशंक्याहयदेतिवाशब्दएवार्थे।यदेवग्राह्यकर्ह

यतोगृहीत्वाहींकरोतियच्चयस्मिंश्चतामारभतेप्रवृत्तिं यस्मिंश्चप्रयोगेनचयश्चकर्त्रायत्कारणंतेसमुदायमाहुः ६ यद्ग्राह्यमग्राह्यकसा
धकंचयन्मंत्रवचतस्यास्तिचापिलोके यः सर्वहेतुः परमात्मकारीतत्कारणंकार्यमतोयदन्यत ७ ॥ ॥ ॥

स्वरूपंसाधकंग्राह्यंजीवाख्यंचाम्रत उभयोर्विभुत्वेनित्यत्वेचतत्स्वत्वेननियम्यनियामकभावोनस्यात्तथाचश्रुतंतःप्रविष्टःशास्ताजनानांसर्वात्मेसा दृयःश्रुतयो
नोपपद्येरन् एकस्यैवोभयात्मकत्वेमानमाहमंत्रविदिति।एकएवतुभूतात्माभूतेभूतेव्यवस्थितः एकधाबहुधाचैवदृश्यतेजलचंद्रवदितिमंत्रएवात्रप्रमाणमित्य
र्थः भूतात्मानित्यात्मारकत्वेतिव्यापकत्वेन।स्यात्सनीतिस्यात्एवंकूटस्थत्वापरपर्यायमुच्यते यःआत्मकारीआत्मनैवएकाकीद्वितीयेनकरोतिसर्वमित्यात्मकारीतदा
त्मानंस्वयमकुरुतेत्यादिश्रुतेः नतपरंकारणंत्रानंदाद्धेवखल्विमानिभूतानिजायंतइत्यादिश्रुतेःत्रानंदमयाख्यईश्वरस्तत्वांतःकारणं।श्रुत्यपेक्षयाकार्यमित्यर्थःतदिदमनंतं
कार्यमतोयदन्यदिति ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

एवं स्वभावस्य परमकारणत्वमुक्त्वा ज्ञानात्मतामप्याह त्रिभिः यथा हीति स्वकृतैः सम्यगनुष्ठितैः पुण्यपापैः शुभाशुभेषु शरीरेषूत्पन्नेषु इदं सञ्जातं स्वभावाख्यं परमकारणं ज्ञानं नित्यं तत्स्वभावं निबद्धं शुभाशुभवक्रत्वजनेऽपि सह भवतोः विरोधादित्यर्थः ८ यथेति यथा हृत्कायस्थो दीपः भूयांसं विषयमवभासयति तथायं हृत्कमलस्थः एवं पंचेन्द्रियरूपाः चैतन्यप्रदीपयुक्ता हृत्काइवाः प्रकाशाः ज्ञानदीपेन प्रदीप्ताः परं ततः चित्प्रकाशाधीनतया प्रकाशकत्वात् न स्वतः इत्यर्थः तथा चक्षुतपः येन वागम्यते ये

यथा हि कश्चित्स्वकृतैर्मनुष्यैः शुभाशुभं चाप्यनुनेथा विरोधात् एवं शरीरेषु शुभाशुभेषु स्वकर्मजेष्वज्ञानमिदं निबद्धं ८ यथा प्रदीप्तः पुरतः प्रदीपः प्रकाशमन्यस्य करोति दीप्यन् तथेह पंचेन्द्रियदीपवृक्षा ज्ञानप्रदीप्ताः परवंत एव ९ यथा च राज्ञा बहवो ह्यमात्याः पृथक्प्रमाणं प्रवदंति युक्ताः तद्वच्छरीरेषु भवंति पंच ज्ञानैकदेशाः परमः स तेभ्यः १० यथार्चिषोऽग्नेः पवनस्य वेगा मरीचयोऽर्कस्य नदीषु चापः गच्छंति चायांति च संचरंति तद्वच्छरीराणि शरीरिणां तु ११ यथा च कश्चित्परशुं गृहीत्वा धूमं न पश्येज्ज्वलनं च काष्ठे तद्वच्छरीरोदरपाणिपादं छित्त्वा न पश्यंति ततो यदन्यत् १२

न च कंचिदपि पश्यति येनाकर्मणो मतः इत्याशयः ९ तेभ्य इंद्रियेभ्यः सः ज्ञानरूपः स्वभावः परमः १० अस्य ज्ञानस्य नित्यत्वं साधयति यथार्चिष इति शरीरेषु मनो द्वारा ज्ञानं निबद्धमपि शरीराण्येव नश्यंति न ज्ञानमित्यर्थः ११ उपायं बुद्ध्यैव बोद्धव्यं ज्ञानयोरहस्यत्वं सदृष्टांतमाह द्वाभ्यां यथा चेति गृहीत्वा व्यापारयित्वा १२ १२ १२ ॥

योगात्तउपायात्। पश्यामीसतमभवन्निंद्रियात्माजीवः सबुद्धिः परं बुद्धिं च समं एककालं पश्यतीत्यर्थः १३ देहनाशोमृत्यादिनाबुद्ध्युपाधिश्छिदात्मा नबाध्यते इत्याह दृष्टा
मां। यथात्मन इति। अंगशरीरमनंतस्यात्मनः पृथक्कृत्वअंतरेत्वप्नमध्येयथापश्यति सुमहान्सबुद्धिः मनोबुद्धियुक्तः श्रोत्रादिभिर्दशभिरिंद्रियैः पंचभिः प्राणैश्चसहितः
सप्तदशात्मकोगो आत्मनः शरीरं पृथक्कृत्वस्मात्पश्यन्नापिनचात्मनो भिन्नत्वमज्ञानेनशरीरंतादात्म्यको भवति लिंगात्स्थूलदेहातलिंगंतदेवदेहांतरं १४ सन्निपातोमारणां

तामेवकाष्ठानियथाविमथ्यधूमंचपश्येत ज्वलनंचयोगात् तद्वत्सबुद्धिः सममिंद्रियात्मा बुधः परं पश्यतितंस्वभावं १३
यथात्मनोगंपतितंपृथिव्यांस्वप्नांतरे पश्यति चात्मनोन्यत् श्रोत्रादियुक्तः समहान्सबुद्धिर्लिंगात्तथा गच्छति लिंगमन्यत् १४
उत्पत्तिवृद्धिव्ययसंनिपातैर्नयुज्यतेसोपरतः शरीरी अनेनलिंगेनतुलिंगमन्यद्गच्छत्यदृष्टः फलसंनियोगात् १५ नचक्षु
षापश्यतिरूपमात्मनोनचापिसंस्पर्शमुपैतिकिंचित् नचापितैः साधयतेतुकार्यं तेतंनपश्यंतिसपश्यतेतान् १६ ॥

सावद्धः स्वस्वदृष्टकर्मसंबंधात्। अनेनलिंगेनशरीभूतेनअदृष्टः अलक्षितः १५ एवमात्मनोबुद्धितादात्म्यमुक्त्वातत्संसारमुक्त्वा वस्तुतोऽसंगत्वमाह नचक्षुषेति इंद्रियाण्या
त्मत्वमुक्त्वा नस्पर्शमुपैतीत्यभोक्तृत्वद्वारासंगत्वमुक्तं नचापीत्यकर्तृत्वद्वारा तेचक्षुरादयः सपश्यतेतानिति साक्षित्वमुक्तं साक्षिणोपि बुद्धिवृत्तिव्याप्यत्वात्कर्मत्वमित्याशंक्याह तेतंन
द्वारातन्नपश्यंतीत्युक्तं १६ १६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अयसंगस्यापितस्याय: पिंडवत्वधीनाहात्म्यंग्नां स्यासंस्याश्वनीतितिरिस्याहृयद्योतिरूपंपैंगल्यादिकंक । श्वेतस्यय: पिंडादि: तथापिस: वल्करूप्यादग्धलपिंगलत्वात्स्यंग्न परंगुणं रूपंवायथानविभर्तितथैवतत्स्यस्यात्मन: रूपंचैतन्यंदेहेहृश्यतेनतद्देहोवत्स्कतस्वेतन: तथापिसोहंपौंचत्कोणत्वादिकंवद्धाविवात्मनिदेहगतंदु:खा दिकंपतीयतइत्यर्थ: १७ कद्दृष्टांतेनैववधघस्थशरीरंस्यात्मा प्राप्नोतितत्स्यतत्सधर्मानात्मन्यभिमन्यंतरत्याहतथेति अदृश्यंतदस्थै: तदाश्रयंदेहांतराश्रयं १८ अत्र

यथासर्पिपिंडलतो: नलसंतापनंरूपमुपैतिकश्चित् नचापरंरूपगुणंविभर्तितथैवतद्रूपगुणंसमस्तं १७

तथामनुष्य: परिमुच्यकायमदृश्यमन्यद्विशतेशरीरं विसृज्यभूतेषुमहत्सुदेहंतदाश्रयंचैवविभर्तिरूपं १८

खंवायुमग्निंसलिलंतथोर्वींसमंततोभ्याविशतेशरीरी नाना:श्रया: कर्मसुवर्तमाना: श्रोत्रादय:पंचगुणानश्रयंते १९

वसंगात्पूर्वदेहत्यागदेहांतरोपादानंयमप्रकारमाहखमितित्रिभि: शरीरीत्रियमाणा: खाधुपादानकैर्देहांशै: खादीनत्राविशते एवंश्रोत्रादयोपिसमस्तदशनानाश्रया: खादी पादानक्रा: संतोपिकर्मसुपूर्ववज्ञाततहितेषुवर्तमाना: श्लिष्टा: पंचगुणानशब्दादीनश्रयंते अयमर्थ: स्थूलदेहनाशेपिकर्मणावद्दसप्तदशात्मकंलिंगंननश्यतिकिंतदे हांतरंप्रविशतितगाउतो कामापेनतथावक्र्कति: नमुत्क्रामंतंप्राणोनूत्क्रामतिप्राणमनूत्क्रामंतीतितेविद्याकर्मणीसमन्वारभेतेपूर्वप्रज्ञाचेतितथयात्राजलायुका: समाक्रम्यपूर्वं ९ जहातीइति ॥ १९ ॥

क्रामं तं सर्वंप्राणा: ॥१

तत्र किमिंद्रियं कस्य भूतस्य गुणं प्रपद्यत इति व्यवस्थामाह। श्रोत्रं खजः खस्य गुणं शब्दं प्रपद्यते इममनुषंगः पृथिव्याः गुणं गंधं घ्राणं संप्रपद्यते। विपाकः चक्षुस्तत्तेजः परिणामः तेजोमयं रूपं जलात् प्रपद्यते तेजः रसप्रकाशको रसनेंद्रियं रसं प्रपद्यते वाय्वात्मकः स्पर्शकृत इंद्रियविशेषस्त्वक् तमेव वाय्वात्मकं गुणं स्पर्शं प्रपद्यते शब्दादिरसनासहिताः पश्चात्रादयः कर्मसन्निधिश्रमवंतीत्यर्थः २० पंचानामिंद्रियाणामर्थाः शब्दादयः भूतेषु खादिषु वसंति तानि च पंच न खादीनींद्रियेषु वसंति [illegible] सर्वाणि चैतानि शब्दा-

श्रोत्रं खतो घ्राणमथो पृथिव्यास्तेजोमयं रूपमथो विपाकः जलाश्रयं तेज उक्तं रसस्तु वाय्वात्मकः स्पर्शकृतो गुणश्च
२० महत्सु भूतेषु वसंति पंच पंचेंद्रियार्थास्तु तथेंद्रियेषु सर्वाणि चैतानि मनोनुगानि बुद्धिं मनोन्वेति मनः स्वभावं
२१ शुभाशुभं कर्मकृतं परस्मात्तदेव प्रत्याददते स्वदेहे मनोनुवर्त्तंति परावराणि जलौकसः स्रोत इवानुकूलं २२

दीनि खादीनि इंद्रियाणि च मनोनुगानि मनः बुद्धिमन्वेति बुद्धिः स्वभावमन्वेति तेन इंद्रियाणि पराण्याहुरिंद्रियेभ्यः परं मनः मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु स इति गीतासु गता ततश्चार्थानां कारणानामिंद्रियाणि तेषां मनस्तस्य बुद्धिस्तस्या आत्मेति क्रमात् सर्ववासनावासितात्मा बुद्धौ सर्वं मत्तेति तद्वियोगाच्चिदात्मा पुनः पुनः संसरतीत्यर्थः एतदेवाह शुभेति स्वदेहे त्वकर्मार्जितं तत्स्वदेहे इंद्रियादीनि तदेव कर्मस्वात्मत्वेन पतत्यैहिकानत्रमतः पूर्वं जन्म[illegible] कृतं परावराणि सूर्यादीनि पूर्वसंस्कारानुगुणानि देहे कर्माणि कुर्वन्न मुच्यत इत्यर्थः २२ २२ ॥ ॥ ॥ ॥

नचैवमपरिहार्यत्वाद्दुःखमनासंततेः अलं मोक्षाज्ञापेन्याशंक्य अनादिकालागतमपि भ्रमं तत्त्वधीस्समूलमुन्मूलयितुं क्षमते इति प्रतिपादयितुं सदृष्टांतं संसारस्य भ्रमपूर्वकत्वमाह
चलमिति यथा दृष्टिपथं दृष्टिज्ञानं अनतिक्रांतं समस्तमपि तं वस्तु तत्पंथा इव पंथाः हानोपादानादिमार्गो यस्य तत्तथा दृष्टिपथं भ्रांतिज्ञानं तत्रैव चलं वाधविषयतया अ
स्थिरं जनः परैति पराकृत्य एति अवगच्छति प्राप्नोति तत्त्वं यथा नौस्थः नौचांचल्यं नीरतीरारोपयति नौस्थैर्ये च तद्वाधितं भवति एवं परापरमात्मानं कूटस्थमपि बुद्ध्युपधानात् कू
टस्थमिव भासमानं बुद्धिमार्गं भ्रांतिजनककलत्रादिनिरोधेन पराकृत्य परमतत्त्वमभ्येति एवं यथा मत्स्यं अल्पकाष्ठं महद्रूपमिव महत्तरस्य मिव लोचनो जनवलेनाभिनोभा

चलं यथा दृष्टिपथं परैति सूक्ष्मं महद्रूपमिवाभिभाति स्वरूपमालोचयते च रूपं
परं तथा बुद्धिपथं परैति २२ शांतो मोक्षधर्मेषु मनुबृहस्पतिसंवादे॥ ॥

ति तथा सूक्ष्ममपि चिदात्मतत्त्वं बुद्धियोगात् स्थूलप्रपंचात्मना भाति एवं यथा रूपं स्वमुखप्रतिबिंबं स्वरूपं स्वस्य मुखस्य तत्त्वं स्वदृश्ययोग्यमपि दर्पणः आलोचयते दर्शयति
८२ एवं केमेव प्रत्यग्वस्तु स्वाज्ञानकल्पितधीदर्पणाः प्राग्भूतविपदाद्याकारेणावभासयति तत्र यथा उपनेत्रदर्पणयोरुपाधेः क्रूरस्थौल्यमुखस्य दृश्यत्वं चापैति। एवं धीनि
ग्रहे चित्तः स्थूलत्वं दृश्यत्वं चापैति। न त्वेवं कूटस्थस्यात्मनो विकारित्वं सूक्ष्मस्थूलत्वे दृश्यस्य दृश्यत्वे च क्रमेणादृष्टांतत्रयं एवं चानादिरपि भ्रांतिस्तत्त्वज्ञानेन नतया श्वासे
नापि वाधितुं शक्या न च भ्रांतेरुन्मज्जनं संभवति बुद्धेरुत्पत्त्यपातित्वात् तस्मात् भ्रांतिज्ञानापनयाय आत्मज्ञाने यतितव्यमिति भावः २२ अष्टविंशः॥ ॥॥

१०

ननु यदुक्तं निर्विकारस्य विकारित्वं न स्मरणं स्थूलत्वं च दृश्यस्य दृश्यत्वं च बुद्धियोगादिति तन्न बुद्ध्यतिरिक्तस्यात्मनो नुपलंभादित्याशंक्याह यदीति। आत्मेंद्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्या
हुर्मनीषिण इति श्रुतेः समनस्केंद्रियैरुपहितं यज्जीवचैतन्यं तत्तद्विषयवत्कालपरत्वात्पूर्वं ग्रामान्गुणान्विषयान्कालांतरे संस्मरते बाल्येहमिदमन्वभूवमिति तत्रा मनो
रथकाले विषयेंद्रियसंनिकर्षाभावाद्भ्रमाभावात् ज्ञेयज्ञानज्ञातृत्वाभावान्नास्ति तावद्बुद्धिरेव सर्वात्मतां प्राप्ता तदन्ये न चैतन्येनावभासत इति। अस्ति बुद्ध्यधिकश्चेतन इत्यर्थः ननु त
दा इंद्रियाण्येव विषयवासनावासितानि बुद्ध्यवकाशं न इत्याशंक्याह तेष्विति इंद्रियेषूपहतेषु विलीनेषु शब्दाद्यग्रहात् पश्चात्स्वप्नकाले बुद्धेः रूपं त्रिपुटीज्ञेयज्ञानज्ञा

मनुरुवाच यदिंद्रियैरुपलब्धं पुरस्तात् ग्रामान्गुणान्संस्मरते चिराय तेष्विंद्रियेषूपहतेषु पश्चात्स बुद्धिरूपः परमः स्वभावः ॥१॥

आत्मिकां तद्रूपमस्य स बुद्धिरूपः सन्मानः सत्त्वभौ लोकावनुसंचरति ध्यायतीव लेलायतीवेति श्रुतेः समानो बुद्ध्या तादात्म्यं प्राप्तः परमः सर्वोत्कृष्टः स्वभावस्त्विद्रूप आ
त्मा बुद्धेरन्योऽस्त्येव स्वरूपभावः यथा जाग्रत्काले घटचक्षुषोर्भास्यभासकयोर्व्यतिरिक्तः कूटस्थः निर्विकार आदित्यः सत्तामात्रेण चक्षुषोऽनुग्रहं घटस्य च प्रकाशं करोति
एवं स्वप्नेऽपि मानमेयात्मना स्थितां बुद्धिं तदन्यः उदासीनः प्रकाशोऽवभासयतीति तस्माद्यस्ति बुद्धेरन्यस्तत्तादात्म्यं भ्रांत्या विकारित्वाद्याक्रांत आत्मेति सिद्धं ॥१॥

न च मनोरथेऽश्वस्वप्नेऽपि वा मनोमयानीन्द्रियाणि सन्त्येवातस्तत्राप्यविशिष्टं बुद्धेरवभासकत्वं तथा च श्रुतिः स्वप्नावस्थां प्रकृत्याह अथो खल्वाहुर्जागरितदेश एवास्येति । न च स्वप्ने मना
गरूपत्वमिन्द्रियाणामसत्त्वेनुपपन्नं इन्द्रियैरर्थोपलब्धिर्जागरितमिति व्यवसिद्धेः अनेन मनोरथेऽश्वस्वप्नेऽपि बुद्धिरिति क्वचेतना तिष्ठत्त्वित्याशंका ह्यपास्तेति । सः परमः युगपदनेकका
लेष्वनल्पकालेष्वनेककालेषु च अतीतानागतवर्तमानपदार्थज्ञातं कृत्स्नं इह परत्र वा जन्मनि दृष्टं अविशेषात्समं तानप्यसमकृत्स्नान् तः सन्निधिर्येषां तान् असन्निहितानिन्द्रियार्थानिशत्र्यादी
न्नोपेक्ष्यते किं तु प्रकाशयत्येव पश्यतीह नो तथा चलं परस्परव्यभिचारि अवस्थात्रयं संचरते यतो विद्वान्साक्षी तस्मात्समाहत्तेभ्योऽनुवृत्ते भिन्नं कुशलमेभ्यः सत्त्वमिवेति न्यायात
एकस्यार्थः अयमर्थः स्वप्नावस्थायां हि अतीतानागतं वर्तमानं च ज्ञातं युगपदसन्निहितमिव दृश्यते न त्विन्द्रियाणां सत्त्वे तौ तादृशानेन स्यात्तत्र व्यतीत्यादिनाते षां सन्निकर्षे

यत्रेंद्रियार्थान्युगपत्समस्तान्नान्योपेक्ष्यतेऽनेककृत्स्नमनल्पकालं तथाचलं संच
रते स विद्वांस्तस्मात्स एकः परमः शरीरी २ ॥ ॥ ॥

रिति असन्निकृष्टज्ञाने न तदानीमिन्द्रियतद्भावकल्पना यथा न हि रज्ज्वादिषु विवाधिष्ठानज्ञानार्थं न हीन्द्रियापेक्षास्ति आत्मनो ह्युद्बुद्धेः विष्ठानत्वेनाभिमतत्त्वेन्द्रियायोग्य
त्वात तस्मात्स्वप्ने धीरैवेकामात्रमानमेयात्मना सतीन दृश्येन सा। क्रियाभासमनेन तस्याश्वावस्थात्रयं चलमिति अविशेषात् जागरेऽपि मैव मात्राद्याकारेति परिशिष्ट एव साक्षी
शरीरी। शरीरदर्शी निर्लेप इति श्रुत्यो रखन्विति श्रुतिस्तत्र स्वयं कृ विषयैर्वै इति श्रुत्यर्थविदां प्रसिद्धं अत्रमयात्मा पं प्रत्ययः स्वयं ज्योतिरितिस्वप्ने आत्मनः स्वयं ज्योतिष्ट्वज्ञापना
र्थं पञ्चत्वं स्वयं ज्योतिर्ब्राह्मणस्य निर्विषयत्वं स्पष्टमिति दिक् २

चलं संचरते इत्येतत् ह्याचेष्टत इति ॥ प्रत्येकं त्रिगुणात्मकानि नायद्दृहीनि बुद्धेः स्थानानि तेषां गुणानां तद्धनदुःखादीन् विरूपान् परस्परविलक्षणान् गच्छति ज्ञानात्मे
व न भुंक्ते अवस्थांतरगतस्य दुःखादेरत्यादर्शनात् । तथा चक्षुतिः सप्तत्तत्रय पश्यन्ति ऊर्णं चयायां वान वागतत्तेन भवन्त संगोत्थपंउ हृषइति ॥ अतो बुद्धेरेव दुःखा

रजस्तमः सत्वमथोन्नतीयं गच्छत्यसौ स्थानगुणान् विरूपान् ॥ तथेंद्रियाण्यपि विशनेश
रीरिकृताशनं वायुरिवेंधनस्थं ३ ॥

दिभोक्तृत्वं तत एव कर्तृत्वं न त्वात्मा भोक्ता कर्ता वा किंतु उदासीनबोधमात्र एवेत्यर्थः इममेवन्यायं इंद्रियसंघो प्यतिदिशति तथेति । अवस्थाय येनेव इंद्रियपथेनापि वु द्धेरेव
सुखादिभोक्तृत्वमर्थः अत्र दृष्टांतः कृतेति ॥ यथा काष्ठस्थोग्निरेव काष्ठं दहति न वायुः सत्वग्निंदीयपत्येवमेवं । इंद्रियस्थाधीरेंद्रियजं सुखादिकं भुंक्ते ॥ चिति स्कउ हिंचेन
पत्तेवन तनदीयं सुखादिकं भुंक्ते इत्यर्थः ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एवंवुद्धेः पृथक्त्वहताधितमात्मतत्वंचक्षुरागोचरत्वाहनचक्षुषेति रूपंस्वरूपंचचक्षुषानपश्यति।स्पर्शनंत्वगिंद्रियंनपश्यतिरूपस्पर्शरहितत्वात्।नचहेतुःयतइंद्रियैरिंद्रियंशा
णस्यप्राणमुतचक्षुषश्चक्षुःश्रोत्रस्यश्रोत्रंमनसोयेनमनोविदुरितिश्रुतेरिंद्रियप्रकाशकंनेंद्रियप्रकाश[illegible]कंतयातीत्यर्थः नहिदाह्यदाहकोग्निर्दाह्यतत्त्वोभवति।इंद्रि
याणामितिपादेनिर्धारणेषष्ठी।इंद्रियाणांमध्येस्पर्शनंयत्तदपिनपश्यतीतियोज्यं श्रोत्रेणलिंग्यतेगम्यतइतिश्रोत्रगम्यमपिनश्रूयतेशब्दत्वात् एतच्चप्रमाणानांनयनाणामप्युपल
क्षणांकथंतर्हितस्यतत्त्वोपनिषत्सूछामीत्युपनिषद्गम्यत्वंदृश्यतेतत्रप्रपाठ्येतिधीगम्यत्वंचश्रूयतइत्याशंक्याह श्रवणेनदर्शनंतथाकृतमिति।तथा कथंयेनपश्यतीति

नचक्षुषापश्यतिरूपमात्मनोनपश्यतिस्पर्शनमिंद्रियाणां
नश्रोत्रलिंगंश्रवणेनदर्शनंतथाकृतंपश्यतितद्धिनश्यति ५

द्धिनश्यतीति।तच्छब्दयोगाद्येनेत्यध्याहार्यं अयमर्थः आत्मावाअरेद्रष्टव्यःश्रोतव्योमंतव्योनिदिध्यासितव्यइतिआत्मदर्शनार्थत्वेनश्रवणादिकंविधीयते।तत्रविदित
त्वंपदार्थस्यतत्त्वमसीतिवाक्यादात्मनोब्रह्मभावावगतौवेदांतैर्वेदांतैरितिवेदांतानामपिवाधः श्रूयते अमस्यनुवाक्यार्थध्यानेनतदवगतौमनसोपिलयः श्रूयतेताव
त्मनोनिरोद्धव्यंतद्धृदियावत्क्षयंगतमितितदिदमुक्तंयेनकरणेनशब्देनमनसावापश्यतिआत्मानंतद्धिनश्यतीति एवंश्रवणेनवेदांतवाक्यविचारेणआत्मनोदर्शनं
तथानाहदर्शनंप्रसत्तमितिसमस्तक्रियाकारकादिहेतंकृतंविहितं तथाचश्रुतिः यत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूत्तत्केनकंपश्येदित्यादिः ४ ॥ ॥ ॥